

АХЛОҚШУНОСЛИК

1-мавзу. Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси, мақсади ва вазифалари.

Режа:

1. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот доираси.
2. Ахлоқий тафаккур тараққиётининг асосий босқичлари.
3. Ахлоқшуносликнинг вазифалари, унинг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётидаги ўрни.

Таянч атамалар: Ахлоқ, одоб, ҳуққ, ахлоқнинг таркиби ва функциялари, машоийлик(арастучилик), тасаввуф, экзистенциачилик, прогматизм руҳий таҳлил, жадидчилик.

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. “Фидокор” газетаси. 2000 йил, 8 июн.
2. И.А.Каримов. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларинг олий қадрият “Халқ сўзи” газетаси. 2005 йил 8 декабр.
3. Абдулла. Шер. Ахлоқшунослик, Маърузалар матни Т., 2000.
4. Э.У.Умаров, Ф.Б. Загыртдинова. Этика. Учебник для студентов вузов Т., 2005.

ҚЎШИМЧА АДАБИЁТЛАР

1. Авесто. Аша алқови Т., 2000.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т., 1083.
3. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993.
4. 4.3. Геюшева. Этические взгляды восточных мыслителей. Баку, 1982.
5. Кропоткин. Этика. М., 1991.

Ахлоқшунослик фалсафий фан бўлиб, у фалсафий фикр тараққиёт жараёнида шаклланиб эрамиздан авв. ИВ асрда қадимги Юнонистонда алоҳида илм соҳаси сифатида ундан ажралиб чиқади. Бу даврда Юнонистонда жамиятни идора қилиш, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ўз ечимини талаб қилувчи долзарб масалалар тарзида кун тартибига кўйила бошлади.

Шу вақтга қадар фалсафанинг олам ва одам ва одам муаммоси умумий тарзда талқин қилиб келинган бўлса, бу даврга келиб мазкур муаммо конкрет йўналишда—жамият ва шахс муносабатлар бирлигида талқин қилишни тақозо эта бошлайди. Ушбу заруриятни теран англаб етган мутафаккирлардан бири Арастудирки, у ахлоқни ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи, уйғунлаштирувчи энг муҳим омил деб ҳисоблайди. Ва ана шу масала тадқиқи билан махсус шуғулланувчи илм соҳаси зарур дэган фикрга келади, ҳамда уни “этика”(юнон еткос-ҳуққ) деб номлайди.

Арасту шу муносабат билан “Никомах этикаси”, Евдомив этикаси”, “Катта этика” каби асарларини ёзадики, унда ахлоқшуносликнинг предмети, вазифалари кўрсатиб берилади, ҳамда ахлоқий мезоний тушунчаларнинг тавсифи берилади. У мазкур илм соҳасининг асосий вазифасини унинг жамият мукамаллигини ва шахс баркамоллигини таъминлашга хизмат қилишдир, деб белгилайди.

Шунга кўра Арасту ахлоқшунослик-(этика)ни фалсафанинг амалий турига киритади. Файласуфнинг ушбу қараши то ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ахлоқшунослик фалсафий фан сифатида ахлоқнинг келиб чиқиши, моҳияти ва унинг ижтимоий муносабатлар жараёнида амал қилиш қонуниятлари, тамойилларни ўрганади. Ушбу фан ахлоқни жамият ва шахс маънавий ҳаёти тизимининг асосий унсури сифатида олиб қарайди ва шунга кўра унинг тадқиқот доираси ҳисобланади. Бунда ахлоқ маънавиятнинг барча унсурларини ўзида мужассамлаштирувчи тизим ташкил этувчи ижтимоий ходиса(феномен) тарзида олиб қаралади.

Ахлоқшунослик ўз тадқиқот доирасини асосан икки йўналишда ўрганади: назарий—баён қилиш, изоҳлаш ва ўргатиш, ўқдириш орқали кўникмалар ҳосил қилдириш.Биринчи йўналиш ахлоқий норма, меъёр ва томоийилларнинг моҳиятини илмий-фалсафий жиҳатдан талқин, таҳлил қилса, иккинчи йўналишда уларнинг мазмун –талабларини шахс фаолияти ҳаётнинг мақсад, моҳиятига айлантириш бўйича тадқиқ қилади. Шу йўналиш ахлоқшуносликнинг тарбиявий дидактик-пандномавий характерин белгилайди. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, агар Ғарб ахлоқшунослигида биринчи йўналиш устувор бўлган бўлса, Шарқда ахлоқий таълимотлар асосан пандномалар тарзида (масалан, “Калила ва Димна”, “Қобуснома”, “Зарбулмасал”) амал қилган.

Қайд этилган ҳар икки йўналиш бир-бирини тақозо этади ва уларнинг ўзаро бирлиги туфайли ахлоқшунослик том маънодаги амалий фалсафа, инсоннинг ўз-ўзини англаши орқали уни маънавий-ахлоқий комилликка эриштириш вазифасини ўтайди.

Ахлоқ тор маънода муайян жамият тизимида кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турувчи норма, хулқ атвор қоидалари мажмуидир. Бунда мазкур ҳодисанинг моҳияти “одоб”, “хулқ” тушунчаларининг мазмуни муҳокамаси орқали англашилади.

Агар ахлоқ тарихан муайян ижтимоий фикр маҳсули сифатида шаклланган, йўналтирувчилик, тартибга солувчилик табиатига эга бўлган норма, хулқ-атвор қоидалари мажмуи бўлса, одоб ва хулқ кишининг ихтиёр эркинлиги билан уларни ўзлаштириш ва уларга риоя-амал қилишдир.

Дарҳақиқат, инсон ахлоқий меъёр, талабларини билимлар даражасида ўзлаштириб билиб олгандагина уларни ўз фаолиятининг мезоний ўлчовлари сифатида қабул қилади.

Ахлоқ кэнг қамровли фалсафий тушунча бўлиб, у тор маънода қўлланилади.

Одоб кишининг индивид сифатида миллий урф-одатлар доирасидаги ахлоқий меъёрларга амал қилиши билан боғлиқ ҳаётий ҳаракатидир. Масалан, саломлашиш, хушмуомалалик, ростгўйлик ва б.

Хулқ—кишининг шахс сифатидаги бошқалар билан бўлган муносабати, хатти-ҳаракати бўлиб, бу унинг оила, маҳалла- куй ва меҳнат жамоасида намоён бўлади.

Одоб ва хулқ ахлоқий талаб, норма ва тамойилларга риоя қилишнинг бошланғич босқичи бўлиб, бу ҳам ижтимоий фикр мезони билан ўлчанмайди. Лекин кишининг одоб ва хулқи унинг маънавиятининг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Ахлоқий норма, талаб ва қоидалар жамият ва шахс муносабатларни уйғунлаштирувчи муҳим омилдир.

Ахлоқ кэнг маънода ижтимоий онгнинг ўзига хос шакли бўлиб, у ижтимоий ва индивидуал дунёқараш шакли сифатида жамият ва шахс маънавий ҳаёти тизимининг таркибий қисми сифатида амал қилади.”Аслини олганда,- деб ёзади Ислом Каримов,- ахлоқ маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчалик салом –алик, хушмуомалаликдангина иборат эмас. Ахлоқ—бу аввало, инсоф ва адолат туйғун, иймон, ҳалоллик дэгани”.

Ахлоқ ижтимоий онг шакли сифатида таркибий тузилишига эга бўлиб, уларнинг ўзаро бирлигида муайян вазифа (функция)ларни бажаради.

Нормалар, кадриятлар ва идеаллар ахлоқнинг таркибий қисм(элементлари)ларидир. Норма- бу кишилик жамияти юзага келиши, тараққиёти жараёнида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш бошқариш зарурати негизида шаклланган, ва такомиллашиб борган хулқ-атвор талаблари бўлиб, улар ижтимоий фикр, қатъий қоида, мукқадас бурч, урф-одатлар шаклида амал қилади.

Кадриятлар—бу жамият шаклида мукамаллиги ва инсон комиллиги учун аҳамиятли бўлган сифатлардир. Булар: ҳақиқат, адолат, эзгулик, жувонмардлик ва б. Кадриятлар мутлақ ва нисбий турларга ажратилади. Мутлақ кадриятлар умуминсоний қимматга эга бўлиб, замон ва маконда ўзининг сифатини тамойилларини ўзгартирмайди. Масалан, адолат, ҳақиқат, эзгулик. Нисбий кадриятлар миллий характерга эга ва муайян ижтимоий муносабатлар учун аҳамият касб этади.

Ахлоқ маънавият тизимида тартибга солувчи, билиш ва тарбиявий вазифа (функция)ларни бажаради.

Ахлоқшунослик ўзининг тадқиқот доирасини бевосита мантиқ, эстетика, диншунослик, ҳуқуқшунослик, социология, экология каби фанлар билан ўзаро алоқадорликда ўрганади. Чунки қайд этилган илм соҳалари, биринчидан, жамият ва шахс муносабатларини уйғунлаштириш масаласи билан шуғулланади, иккинчидан мазкур фан соҳаларининг предмети маънавият тизимининг таркибий қисмларини ташкил этади.

Ахлоқшунослик қадимдан эстетика билан ўзаро боғлиқ тарзда шаклланиб, ривожланиб келган. Қадимги Юнонистонда Калокатия(юнон. салог-гўзал, адатхос-ахлоқий муккамал) деб аталадиган таълимот ана шу асосда юзага келган бўлиб, унга кўра, эзгулик, яхшилик учун нима хизмат

килса, ўша нарса гўзалдир. Мазкур таълимот ҳозирги пайтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Зотан инсоннинг том маънодаги гўзаллиги униг ахлоқий фазилатларида, кейингиси эса киши маънавий руҳий олами-ички гўзаллигида намоён бўлади. Ахлоқшунослик ўз тадқиқот доирасини ана шу тамойилдан туриб ўрганади.

Ахлоқшуноликнинг диншунослик билан узвий алоқаси шундаки, ҳар иккала фан вазифалари инсонларни эзгуликка йўналтирувчи, ахлоқий норма, қоида, тамойиларни уларнинг ҳаёти, фаолиятининг мақсад, моҳиятига айлантиришга қаратилгандир.

Ахлоқшунослик айниқса педагогика билан узвий боғлиқда иш кўради. Маълумки, педагогиканинг асосий вазифаси тарбия жараёнини усул, йўллари, воситаларини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш ҳисобланади. Шунинг учун ахлоқ тарбияни мезоний ўлчови сифатида қараладики, бу ахлоқшуносликнинг педагогика учун метадологик аҳамиятини белгилайди.

Ахлоқшунослик ўзининг амалий—тарбиявий, тартибга солувчилик вазифаларини ҳуқуқий қонун қоидалар орқали амалга оширадики, бу унинг ҳуқуқшунослик фани билан алоқада бўлишлигини тақозо этади.

Мазкур фанлар жамият ва шахс мақсад ва манфаатларини уйғунлаштириш масаласи билан шуғуналладиларки, шунга кўра ахлоқни жамоатчилик томонидан қабул қилинган ҳуқуқ эса қонунлаштирилган, амри вожиблаштирилган ахлоқдир. Аслида давлат кишилик жамияти тараққиётининг муайян босқичида ахлоқий норма, талаблар ижтимоий фикр сифатида амал қилиш кучини йўқотгандан сўнг уларни кишиларга мажбурий-амри вожиб тарзида бажартирувчи ташкилот сифатида юзага келади.

Ахлоқнинг пайдо бўлиш масаласи ахлоқшунослик фани тадқиқот доирасининг муҳим жиҳатини ташкил этади. Ушбу масала ечимига икки хил ёндашув мавжуд: диний ва табиий-илмий қарашни даҳрийлик деб ҳисоблайдилар.(дунёвий). Биринчи йўналиш вакиллари ахлоқнинг пайдо бўлишини инсонни худо яратган деган қарқшдан келиб чиққан ҳолда тушунтирадилар. Бунда улар Ер юзидаги инсониятнинг аксарият кўпчилиги диндор эканлигини асосий далил қилиб кўрсатадилар.(Мас. Қад. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т. 2000,120-б.)

Табиий-илмий қараш мазкур масалани фан ютуқлари (археология, этнография, биология)га таянган ҳолда талқин қиладилар. Шунини таъкидлаш керакки илм фанни яратувчи куч(худо) нинг моҳиятини англаш деб билганки ахлоқ моҳиятини инсонга Худо томонидан ато этилган мутлақ ўзгармас неъмат деб қарамайдилар. Форобий, Ибн сино Беруний каби дунёвий ва илмий билимларни бир-бирига мавжудлик усуллари деб қарайдилар. Улар худо инсонни ҳайвонлардан фарқли ўлароқ ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини ахлоқа камол топтириш имкониятлари билан яратганки, бунга эришиш унинг ўз измида деб тушунтирадилар.

“Инсондаги хулқ-атвор ва ҳаёт тарзига келганда шуни айтиш керакки-деб ёзади Абу Райхон Беруний –инсон ўз иродасига эга бўлади.(Жавоҳирот китобида) Бунда шахс ўз нафсини (кўнглини) нима билан тозаламаса, уни

руҳоний табобат билан даволай олса ва ахлоқ китобида айтиб ўтилган йўл-йўриқлар билан аста-секин ундаги даврлардан форигъ этса, бундай инсон мазаммат –(айбланадиган) қилинадиган томонларини мақтаналадиган томонларга айлантиришга ҳам қодирдир”.¹

Ахлоқнинг пайдо бўлиши масаласини моддиюнчилик-дахрийлик йўналиши бўйича талқин этишда асосан инглиз табиатшуноси Чарлз Дарвин(1809-1882) эволюцион назариясига таянадики, унга мувофиқ одам ҳайвонот оламидан узок тадрижий тараққиёт натижаси ўлароқ пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ана шу жарённинг маҳсулидир. Дарвиннинг ушбу таълимоти кейинчалик табиатшунослар, файласуфлар томонидан риаожлантирилади. Ана шундайлардан бири рус анархисти, файласуфи П. А. Кропаткин (1842-1921)дир. У ўзининг “Адолат ва ахлоқийлик” номли асарига ўзаро ёрдам,(взаимопомощь) ҳаққонийлик (справедливость) каби ахлоқий инстинктив ҳиссиётлар ҳайвонот дунёсига хос бўлиб, улар кейинчалик кишилик жамияти тараққиёти жараёнида том маънодаги ахлоқийлик тамойиллари сифатида шаклланади деган дарвинча қарашни баён этади.¹

Ҳозирги замон илм –фани кашфиётлари моддиюнча дахрийлик ғоясининг асосизлиги ва оламни Яратувчи ибтидо Куч-Худонинг мавжудлигини исботлаб беришга хизмат қилмоқда. Бу ўринда аниқ фанлар соҳасида инқилоб қилган Альберт Эйнштейн (1882-1944) эътирофининг эсга олиш характерлидир: “ Мен ўзимнинг нисбийлик назариямни кашф қилганимдан сўнггина Яратувчи куч- Худонинг мавжудлигига ишонабошладим”²

XX асрнинг 60-70 йилларида табиатшунос олимлар – Г. Хакен, И. Пригожин, И. Стэнгерслар томонидан илгари сурилган ва оламнинг тузилиши, пайдо бўлиши ҳақидаги мавжуд тасаввурларни ўзгартириб синергетика таълимоти “ йўқдан бор бўлмади ва бордан йўқ бўлмади” деган моддиюнча –дахрийлик ғоясининг пуч эканлигини кўрсатиб беради.

2. Ахлоқий тафаккур тараққиётининг асосий босқичлари.

Илк ахлоқий қарашлар бундан уч ярим минг йиллар илгари юзага келган бўлиб, то бугунги кунга қадар унинг назарий – фалсафий таълимот сифатида шаклланиши қуйидаги давр босқичларида кечади:

1. Қадимги давр ахлоқий тафаккури;
2. Ўрта асрлар, уйғониш даври ахлоқий таълимотлари тараққиёти
3. Янги давр (ХВИИ-ХВИИИасрлар) ахлоқий таълимотлари. Ҳозирги давр (ХИХ-XX асрлар ахлоқий фикр тараққиёти.

Дастлабки ахлоқий қарашлар назарий –фалсафий йўналишда қадимги Шарқ – Шумер, Бобил, Мисрда шакллана бошлаган. Бундан ушбу минтақалардан топилган мих хатлар билан гилтахталарда ёзиб қолдирилган маталлар, мақоллар шаклидаги ёдгорликлар гувоҳлик беради.

¹ Љаранг: П. А. Кропаткин. Справедливость и нравственность. // Этика М., Политиздат, 1991. С.270-271.

² Ўша жойда.

Шумерликлар ўзларининг эзгулик, ҳақиқат тамойиллари бўлмиш маъбудаларига атаб кўшиқлар мадҳ этилган ва улар кейинчалик алқов-гимнларга айланган. Ва улар халқнинг ҳамжихатликда яшашга, эзгуликка йўналтирувчи ахлоқий норма, қоидалар вазифасини ўтган.

Қадимги Миср ва Бобилда ахлоққа доир “қарашлар эпос, халқ дostonлари, пандномаларда баён этилганки, уларнинг айримлари бизгача етиб келган. (“Пхотатеп ўғитлари”), “Хўжайиннинг ўз қули билан ҳаётнинг мазмуни ҳақида суҳбати”, “Гильгамиш” эпоси,” Арфиси кўшиғи” каби битикларда “бахт”, “бурч”, “адолат”, “ҳаётнинг мазмуни” каби ахлоқий мезоний тушунчалар тавсифланадики, ахлоқий меъёрлар хусусида фикр юритилади.

Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур зардуштийлик дини негизида шаклланган бўлиб, унинг асосий ғояси “Авесто” да ўз ифодасини топган. Эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий кураш мазкур ғоянинг асосини ташкил этади. Бунда Ахурамазда эзгулик, Ахриман ёвузлик кучларининг тимсоли сифатида кўрсатилади ва эзгулик худоси мадҳ этилади. Чунки фақат угина кишиларга бахт-саодатга эриштиради, камолат сари етаклайди.

Шунга кўра “Авесто” да илгари сурилган, “эзгу сўз, эзгу фикр ва эзгу амал” ғояси моҳиятан ахлоқий қоида, тамойилларки, булар ҳар бир кишини ана шу ғоя асосида яшашга йўналтиради.

Бу ўринда “Авесто” дан қуйидаги истибоҳни келтириб ўтамиз: “Яқин кишисига меҳрибон бўлиш, муҳтожлик ва хавф—хатар остида қолганда кўмаклашиш, ёвузликка қарши, кишилар бахт-саодати учун фаол курашига шайлик, ҳамма билан аҳил ва тотувликда, ўз маслакдош биродарлари билан дўстлик ва ҳамжихатликда яшашга интилиш эзгу амалдир.

Инсон ўз фикр—хаёлида бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим, чунки бундай ҳасадда у киши яхши ниятини йўқотади, бурч ва адолатни унутади ва ножўя ҳаракат қилади.

“Авесто”да инсоннинг ахлоқсизлигини ёвузлик, ёмонликка кўл уруши учун ҳам олдиндан жазо бўлиши ва у дунёда бундай кишиларга бериладиган жазо ҳақида фикр юритилади. Унда келтирилишича, одамзоти ҳаётининг иккинчи даври Зардуштнинг диний ислохотлари билан боғлиқ фаолияти бўлиб, у дин ва имон учун беомон курашлар билан характерланади, 3000 йиллик курашлардан сўнг Зардуштнинг фарзанди бошчилигида дунёда осойишталик ва фаровонлик даври юзага келади. Ахриман энгилади. Учинчи даврда қиёмат қойим бошланади ва ўликлар тирилиб, Худо ҳузурига ўз қилмишлари ҳақида ҳисоб бергани боришади. Ҳамма ишлардан воқиф бўлган Худонинг олдига юборилади ва ҳисоб-китоб қилинади. Эзгу амал билан машғул бўлганлар жаннатга киритилади, ёвуз ишлар билан шуғулланганлар жаҳаннам азобига маҳкум бўладилар.

Шуни таъкидлаш керакки, охирзамон, бу дунё жаннат ва дўзах ҳақидаги ғоя биринчи бўлиб зардуштийлик томонидан илгари сурилган бўлиб, бу кейинчалик барча дунёвий динларнинг асосий ғоясига айланади.

Қадимги давр ахлоқий тафаккури Ҳиндистон, Хитой ва Юнонистонда юксак тараққиёт босқичига кўтарилади. Ведачилик, йўга, жайнчилик, буддачилик, локаята деб аталадиган диний-фалсафий оқимлар қадимги Ҳиндистон ахлоқшунослигининг шанлланишида муҳим роль ўйнайди. Булар орасида ведачилик етакчи оқим ҳисобланади. “Ведалар” диний-фалсафий мазмунга эга бўлган муқаддас битиклар бўлиб, уларда қадимги даврда яшаган маънавий ҳаёти, ижтимоий-иқтисодий ривож, ахлоқий қарашлари ҳақида муҳим маълумотларни ўзида мужассамлаштирган.

Ведачилик таълимотига кўра, жамият тўрт табақага-браҳманлар (қоҳинлар), кштарийлар (ҳарбийлар), ва ишчилар (деҳқонлар, косиблар), шчудрийлар (қуллар). Ва ҳар бир табақа муаян даражадаги туғма ахлоққа эгадирлар. Улар ичида қоҳинлар юксак ахлоққа эга бўлиб, ахлоқан қуллар тубан одамлар ҳисобланади.

Йога, жайнчилик ва баддоҳчилик оқимлари ведачиликдан фарқли равишда ахлоқий фазилатлар туғма бўлмасдан, улар ҳар бир шахснинг ўз-ўзини тарбиялаш, камол топтириш натижасида шаклланади деб тушунтирадilar.

Қайд этилган оқимлар орасида буддоҳчилик етакчи фалсафий-ахлоқий-таълимот бўлиб, у то ҳозирги пайтгача ҳам Ҳиндистон, Хитой, Япония ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчи мавқеини эгаллаб келмоқда. Буддахчиликнинг асосчиси Сиддхариьха Гаутама лақаби Будда-санскритча буддаҳа-нурланган милоддан авв. 567-488 й). дирки, у ўз таъминотини ведалар матнлари асосида яратади. Унинг таълимотининг негизини қуйидаги “тўрт олий ҳақиқат” ташкил этади.

- 1) Бу дунёдаги ҳаёт азоб-уқубатлардан иборат.
- 2) Бу азоб-уқубатларнинг сабаблари бор.
- 3) Бу сабабларни англаб олиш ва халос бўлиш мумкин.
- 4) Азоб-уқубатлардан халос бўлиш, уларни бартараф этиш йўллари бор ва уларни билиб олиш мумкин. Ва бунда ахлоқий меъёр ва тамойилларга қатъий риоя қилишни ана шундай йўлларида бири деб кўрсатилади. Булар: ҳар бир киши ёмонлик қилишдан, ёлғон гапиришдан, ўғрилик қилишдан, ҳис-туйғуларга ортиқча берилишдан, сақланиш, маст қилувчи ичкиликлардан ўзини тийиш, турмуш ўртоғига хиёнат қилмаслик, зебу зийнатга берилмаслик.

Хитойдаги ахлоқий тафаккур даочилик ва конфуцийлик таълимотлари негизида шаклланади. Даочиликнинг асосчиси Лао-цзи (милоддан аввал. ВИ-В асрлар) бўлиб, унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари “Дао де цзин” номли асарида баён этилган. Унинг фикрича, борликда “дао” деб аталадиган, унинг уйғунлигини таъминлаб турадиган объектив қонуният амал қилади. Инсон ҳам ана шу қонуниятга бўйсиндаи. У ана, шу қонуният тамойилларига амал қилган пайтда ахлоқий комилликка йўл тутди, ундаги барча салбий ҳислатлар, ахлоқсизликлар даоча нисбатан хилоф хатти-ҳаракатларнинг натижасидир.

Конфуцийлик ахлоқий-сиёсий таъминот бўлиб, унинг асосчиси Кун-цзи (Конфуций) – милоддан аввал. 551-479) дир. Унинг ахлоқий қарашлари

“Сухбатлар ва мулоҳазалар” (“Лунь юй) китобида афоризм, ҳикматлар шаклида баён этилган

Унинг фикрича инсон тақдирини “Осмон” қонуни белгилайди, одамларнинг табақага бўлиниши, қисматини ўзгартириб бўлмайди. Шу бош кичик каттага, хизматчи хўжайинга бўйсинмоғи, итоат қилмоғи керак. Унинг уқдиришича, “Жен”, “Ли” деб аталадиган самовий ахлоқий-инсонпарварлик қонуниятлари мавжудки, кишилар уларга сўзсиз риоя қилиши зарур.

Ушбу қонуният жамиятда, қуйидаги тамойил бўйича амал қилиниши керак: Император-осмон ўғли, у осмон остидагиларнинг барчасига ота. Демак, подшо-подшо, ота-она, мулозим-мулозим, ўғил-ўғил бўлиши даркор.

Кишилар ушбу қонуниятларни ўрганиб, ўзлаштириб олишлари учун ўзининг жамиятдаги ўрни, мавқеи даражасини ва ўз бурчларини яхши билишлари зарур.

Қадимги давр ахлоқий тафаккури тизимлашган илмий-фалсафий билим соҳаси сифатида Юнонистонда шаклланади.

Бунга Сукрот, Афлотун, Арасту, Демокрит каби мутафаккирлар катта ҳисса қўшадилар.

Демокрий (эрам.аввал.460-370)нинг ахлоқий қарашлари асосида ақл инсоннинг маънавияти, ахлоқнинг негизини ташкил этади ва унинг такомили билан киши бахтга эришиши мумкин, деган ғоя ётади. Унингча донолик (ақллилик) ахлоқий фазилатларни, хусусан, яхши фикрлаш, яхши хулқ-атворни ҳосил қилади.

Сукрот (эрам.аввал. 469-399) ахлоқининг негизининг донишмандлик ташкил этади ва у ўзгармас ва мутлақ табиатига эгадир. Донишмандлик эса ўз-ўзини англашдан бошланади. Унинг “куч билимда, ўз-ўзини бил” каби фикрлари ҳозиргача ҳам “Ли” фикрлари ўз аҳамиятини йўқотмаган.

“Ли” тушунчаси тартиб, бўйисуниши зарур бўлган қоида, деган маъноларни англатади. Тартиб бўлмаса жамият барқарор ривожланмайди. Кишилар бу қоидаларга бўйсунганларида ахлоқий фазилатларга эга бўладилар.

Сукрот ҳам Конфуций каби тартибли умумий қонун қоидаларни ахлоқнинг асоси деб ҳисоблайди. Бунингча “нимаики қонуни бўлса, ўша адолатлидир”. Бу ўз даврида Афинадаги мавжуд тузум қонун қоидаларини қаттиқ танқид остига олган ва шунга кўра унга сиёсий айб қилиб ўлимга ҳукм этилади. Унинг шогирдлари Сукротни ўлимдан қутқариб қолиш йўлини таклиф қилганда, бу унга рози бўлмайди ва суд ҳукмига бўйсинишни айтган.

Сукрот фалсафанинг марказида ахлоқ масалалари туради ва бу масалаларнинг қандай тарзда ҳал қилиниши жамият ҳаёти раванқини белгилайди деб ҳисоблайди.

Афлотун (эрамиздан аввалги 347) нинг ахлоқий қарашларининг фалсафий асоси ғоялари ва жон (рух) тўғрисидаги таълимот ташкил этади. Унинг фикрича, бу оламдаги барча нарса ҳодисалар, ғоялар дунёсининг соясидир. Демак, ахлоқ илоҳий асосга эга. Афлотун давлатни бошқариш, сиёсатни амалга оширишда ахлоқнинг тутган ролини ўзининг ана шу

қарашларидан келиб чиқган ҳолда тушунтиради. Унинг бу ҳақидаги қарашлари “давлат”, “сиёсат” каби асарларида баён этилган .

Арасту (эрампиздан аввалги 384-322) биринчилардан бўлиб, ахлоқшуносликни мустақил фан сифатида фалсафадан ажратиб, унинг предмети, вазифаларини белгилаб берган мутафаккирдир. Бу мазкур илм соҳасини амалий фалсафа деб таърифлайди ҳамда уни “этика” деб номлайди.

Арасту ихтиёр эркинлигини ахлоқ тизилмасининг асоси таркибий қисми деб кўрсатади. Шунингдек Афлотундан фарқли равишда ахлоқни руҳнинг тўғлиқ хусияти эмас, балки тафаккур билан бевосита ихтиёр эркинлиги натижасида ҳосил қилинадиган фазилати талқин қилади. Арасту инсон ўз маънавий баркамоллигига ўзида ана шундай фазилатни шакллантириш билан эришади, деб ҳисоблайди. У бу ҳақида шундай деб ёзади: “маънавий баркамол инсон ақл билан фазилат бирлигида амал қиладиган кишидир. Фазилат инсонни қўлга киритган сифатидир”.***

Ўрта асрларда ахлоқий тафаккур мусулмон шарқида юксак тараққиёт даражасига кўтарилган. Агар Фарб-Оврўпада бу даврда турғунлик-схоластика ҳукм сурган бўлса, бу минтақада, хусусан Марказий Осиёда уйғониш даври юз беради. Бу даврда ахлоқшунослик машшойийунлик (арастучилик) ва тасаввуф фалсафий-диний таълимотлари ривожландилар. Беруний, Фаробий, ибн Сино, Ибн Рушдлар, Арасту таълимотини ривожлантирган ва ахлоқшунослик масалаларини ана шу йўналишда талқин қилган мутафаккирлардир.

Абу Наср Фаробий (873-950)нинг ахлоқий қарашлари унинг “Фозил одамлар шаҳари”, “Шаҳарни идора этиш китоби”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола” каби асарларда баён этилган. Фаробийнинг қарашича ахлоқий Камолотга эришиши инсоннинг ўз қўлидадир. Бунга эса тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаши орқали эришилади. Барча халқлар бахтга эришиш учун бир-бирлари билан, ҳамкорлик муносабатида бўлишлари керак деб кўрсатади файласуф. Бахт, унинг талқинича, табиат ҳақидаги билимларни ўзлаштиришдир.

Абу Райҳон Беруний 973-1048 ҳар қандай билимлар инсоннинг ахлоқий камолотга хизмат қилиш кераклигини у “бурч” “номус”, “яхшилик ва ёмонлик”, “адолат”, “виждон” мезонли тушунчаларни ана шу нуқтаи назардан туриб талқин қилади. Унинг ана шу ахлоқий қарашлари “Ҳиндистон”, “Жавохирот” асарларида ўз аксини топган.

Абу Али ибн Сино (980-1037) ахлоқий қарашлари “Саломон ва Ибсол ҳақида қисса”, “Зафарнома”, “Рисолат ат-Тайёр”, “Аксам аль умум ал ақлини” асарларида баён этилган.

Ибн Сино ахлоқий фазилатларни птуэлич.. эмас, балки тарбия маҳсули деб ҳисоблайди. Унингча, камлотга интилиш яхшиликдир. Савол жавоб тарзида ёзилган “Зафарнома” номли пандномасида яхшилик қўйидагича тавсифланади.

“Яхшиларнинг яхшилиги нимада? Деди: - Хоксорлик, беминнат саховат ҳамда мукофот таъма қилинмаган хизматида”¹

Фаробий, ибн Синонинг фалсафий-ахлоқий қарашлари араб файласуфи Ибн Рушд (1126-1198) томонидан ривожлантирилади. Унинг ахлоқшуносликка оид қарашлари “Таҳофут ут-таҳофут” асарида баён этилган бўлиб, бунда у ихтиёр эркинлиги масаласи устида фикр юритилади. Унингча, инсон хулқ-атвори билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар азалдан белгилаб қўйилмайди, у ихтиёр эркинлигига эгадир. Бундай эркинликни инкор этиш яратувчининг моҳиятига зиддир, зотан инсоннинг ахлоққа зид хатти-ҳаракатларини тақдири азал битиклари деб бўлмайди. Илло ўз бандаларига ёмонлик соғиниши, уларни ёвузликка бошлаш яратувчининг атрибутларига кирмайди.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқида тасаввуф диний-фалсафий таъминот ВИИИ аср боши ва IX аср бошларида Марказий Осиёга кэнг ёйила бошлайди ва у Абдухолик, Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро каби бир қатор машҳур мутасаввулар томонидан ўзига хос маънавий-ахлоқий таъминот сифатида ривожлантирилади.

Аҳмад Яссавий (тахм. 1103-1166) ахлоқий қарашларини теран фалсафийлик билан йўғрилган “Девони ҳикмат” номли ўғит-пандномасида баён этади. Унингча, Худога-Ҳақиқат, Эзгулик тимсолига эришиш учун нима хизмат қилса, уларнинг барчаси ахлоқий фазилатлардир.

Тасаввуфнинг Яссавия йўналиши унинг номи билан аталиб келинади.

Абдухолик Ғиждувоний (1103-1220) инсонни маънавий ахлоқий комиликка олиб боровчи йўллар (рашҳа)ларни ишлаб чиқади ва булар кейинчалик нақшбандия тариқати учун асос бўлиб хизмат қилади. Ушбу тамойиллар тўртта бўлиб, улар: 1. Хуш дар дам: зикр вақтида ҳар бир чиқаётган нафас хушёрлик билан чиқмоғи, ғафлатга тушмаслик лозим, ҳар нафас олиб чиқариш пайтида Аллоҳни зикр қилиш даркор. 2. Назар бар қадам: солиқ тариқат аъзоси қаерда бўлмасин ҳар бир қадамига назар солиши, огоҳ бўлиб юрмоғи лозим. 3. Сафар дар ватан: солиқнинг ёмон одатдан хушхулқликка йўналиши. 4. Хилват дар анжуман: Зоҳиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан бўлиш зарурлиги.

Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) тасаввуфни маънавий-ахлоқий таълимот даражасига кўтарган мутасаввуф. У асос солган Нақшбандия тариқати Маркази Осиё халқларининг маънавий ҳаётидан чуқур ўрин эгаллайдики, бугунги кунда маънавиятимизни шакллантиришда, миллий мафкурамизни кишилар қалбига сингдиришда ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Нақшбандия тариқати А.Ғиждувоний таълимотининг такомили бўлиб, унинг асосида “Дил ба ёру даст ба кор” (“Кўнгил Худога, қул эса ишда бўсин”) деган диний (илоҳийлик) лик ва дунёвийликни ўзида мужассамлаштирувчи шиор ётади. Мазкур шиорнинг мазмуни шундаки, ахлоқийлик инсоннинг бахт-саодатига йўналтирилган бунёдкорлик ишларида

¹ Абу Али ибн Сино. Зафарнома. Самаръанд, “Сўҳдиёна”, 1993, 10-бет.

намоён бўлади ва бундай ахлоқийлик эса илоҳийлик билан йўғрилган бўлиши лозим.

Нажмиддин Кубро (1154-1226)нинг ахлоқий қарашлари “Шархуссунна вал-мисолиху”, “Усули асари”, “Фавоинхул-Жамол” номли асарларида баён этилган. Кубривия тариқатининг моҳияти қуйидаги ўнта ахлоқий қоидаларда мужассамлашган: тангрига ўз ҳоҳиши билан юзлашиш; зуҳд фи дунё-ҳар қандай лаззатдан ўзни тийиш; таваккул-Оллоҳга эътиқод ва бу йўлдан ҳар қандай нопок нарсалардан воз кечиш; қаноат; узлат-хилватни ихтиёр қилиш; мулозамат аз-зикр; таважжуҳ-Худога муҳаббат қўйиш; нафсни энгиш; муроқаба-тафаккур, мушоҳада қила билиш; ризо-Худо хушнудлиги эришиш.

Тасаввуф (нақшбандия) тариқати маънавий-ахлоқий таъминот сифатида Темур ва Темурийлар даврида халқ мафқурасига айланади ва кишиларни мўғул истилосига қарши курашга, бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш учун хизмат қилади. Амир Темурнинг “Куч-адолатда” деган шиори мазмуни нақшбандия тариқатининг “Дил ба ёру даст ба кор” тамойили билан йўғрилган эди. Темурийлар даврида Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби ижодкорлар нақшбандия тариқати тамойиллари асосида ижод қилдилар ва унинг ғояларини ҳаётга тадбиқ этишда ибрат намуналарини кўрсатадилар.

Абдурахмон Жомий (1414-1492)нинг “Баҳористон” асарида бахт, бурч, яхшилик ва ёмонлик каби ахлоқий мезоний тушунчалар хусусида фикр юритилади.

Алишер Навоий (1441-1501) инсонни олий қадрият деб билади ва бунга ҳар бир киши энг аввало ўзида ахлоқий фазилатларни шакллантириш орқали эришади. Инсон бу дунёга бир марта келар экан, деб уқдиради мутафаккир ... ўзида ана шундай фазилатларни касб этиб яшамоғи керак:

Камолот касб этким олам уйидин,
Сэнга фарз ўлмағой ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних
Эрур ҳаммомдан нопок чиқмоқ.

Унинг “маҳбуб ул-қулуб” асари бевосита ахлоқий масалаларга бағишланган бўлиб, унда ахлоқий меъёрлар, тамойиллар ўғит, ҳикматлар тарзида баён этилади.

XV асрдан бошлаб Оврўпада уйғониш даври бошланади ва бу кейинчалик янги-илм фан, маърифатнинг ривожланган даврнинг шаклланишига замин тайёрлайди. Уйғониш давридаги ахлоқий қарашлар гуманизм-инсонпарварлик ғоялари таъсирида ривожланадики, бунга Лоренцо Валла, Никалло Макиавеллар катта ҳисса қўшадилар.

Л.Валла (1407-1457) “Ҳақиқий ва ёлғон эзгулик”, “Ихтиёр эркинлиги ҳақида” номли асарида барча жонзотларнинг табиатан ўзини асрашга ва изтиробдан қочишга интилишини таъкидлайди ва буни ўзининг ахлоқий қарашига асос қилиб олади. У муҳаббат, ихтиёр эркинлиги масалаларини ана шундай биологик қарашидан келиб чиққан ҳолда тавсифлайди. Унингча, муҳаббат лаззатга ўхшаш ҳиссий идрок этишдир, ихтиёр эркинлиги эса ҳар бир кишининг яхши яшаш учун интилиши ва ёмонликдан қочишидир.

М.Макиавелли (1469-1577) ахлоқшунослик масалаларини дин, сиёсат билан бевосита боғлиқ тарзда талқин қилади. Унинг бундай қарашлари “Подшоҳ”, “Тин Ливейнинг биринчи декадаси” асарларида баён этилади.

И. Кант ва Г.Гегеллар янги давр ахлоқшунослиги ривожига катта ҳисса қўшган немис мумтоз фалсафасининг намояндаларидир.

И.Кант (1724-1804)нинг ахлоқий қарашлари ундан кейинги давр ахлоқшунослигига катта таъсир кўрсатади. У “катъий императив” (“мутлак буйруқ”) ёки “ахлоқнинг олтин қоида”си деган ном олган ғояни илгари сурадики, унга мувофиқ мазкур буйруқ (императив) хатти-ҳаракатнинг мазмунига боғлиқ бўлмаган ҳолда хулқ-атворнинг ялпи умумий қонунини бўладиган қоидага амал қилишни талаб этади.

Мазкур қонуннинг муҳим талаби: бу “ ... фақат шундай қоидага мувофиқ ҳаракат қилки, унга амал қилиш баробарида унинг энг умумий қонун бўлиб қолишини хошлаб қолишинг мумкин бўлсин”¹.

Кантнинг фикрича, инсоннинг табиий майллари иродага таъсир ўтказди ва айна пайтда ирода эркин ақл ёрдамида ўрнатилган қонунга бўйсунди. Бу ахлоқий мажбурият-амр сифатида катъий императив-мутлак буйруқ мавқеига эгадир. Ва шундан келиб чиққан ҳолда ахлоқийликнинг мезони адолатдир, деб ҳисоблайди файласуф.

Кантнинг ахлоқий қарашлари унинг “Хулқлар метофизикаси”, “Ахлоқ метафизикаси” асарларида ўз аксини топган.

В.Гегель (1770-1831) ахлоқшунослик масалаларини ҳуқуқ, сиёсат билан боғлиқ тарзда талқин қилади. Унинг ахлоқий императив ҳақидаги қарашни шундай: “Қонунлар ҳаракат қилмайди, балки фақат инсон ҳаракат қилади”.

У черковнинг таркидунёчилик ахлоқига қарши чиқади ва ҳар қандай фазилят “Ҳузур-ҳаловат бахш этса, шунчалик саодатга элтади”, деб ҳисоблайди.

Энг янги давр ахлоқшунослиги бевосита шу давр фалсафий фикри учун хос бўлган иррационализм (лот. Иррационалис-ғайри ақлий) услуби таъсирида ривожланади. Экзистенциячилик, прагматизм, позитивизм, руҳий таҳлил каби ахлоқий йўналишлар ана шундай услубий таъсир натижасида шу даврда юзага келади.

Экзистенциячилик (лот. Ехистенлиа-мавжудлик) XX аср ахлоқшунослигидаги етакчи йўналишдир. Мазкур таълимотда кишининг ҳар лаҳзада ҳаёт ва ўлим оралиғида кечадиган ички кечинмалари мавжудлиги асосий масала сифати олиб қаралади. Ушбу таълимот немис файласуфи Карл Ясперс (1883-1969) томонидан илгари сурилади ва ундан кейинчалик фашизмнинг ғоявий қуроли, мафкураси сифатида фойдаланилади. Чунки Ясперс инсондаги зўрлик, шавқатсизликка мойил биологик жиҳатларни унинг маънавий-ахлоқий жавобгарликдан озод ҳолатдаги мавжудлиги тарзида талқин қилади. Кейинчалик экзистенциализмга франциялик Жон Пол Сартр (1905-69) томонидан гуманизм руҳи сингдирилади.

¹ Кант И. Соч. В. 6 Т. – М., 1965, Т. 4, с. 260.

Прагматизм АҚШ да юзага келган бўлиб, унинг намоёндалари (Ч.Пирс, Ж.Дьюн) ахлоқий меъёрлар, нормалар кишининг фойдали фаолияти талабларига бўйсинади, деган қарашни илгари сурадилар. Шунга кўра, деб ҳисоблайди улар, ахлоқ киши хатти-ҳаракатлари, феъл атворларининг нормалари эмас, балки унинг истак ва ниятларидир. Ва улар ҳар бир кишининг ўз ҳоҳиши, ўз мақсади бор бўлгани учун уларда шунга мувофиқ ўзи учун нима яхши ва нима ёмон эканлигини аниқлашга ёрдам берувчи ахлоқий меъёри, ўлчовлари бўлади.

Рухий таҳлил таълимотининг асосчиси австриялик психолог Зигмунд Фрейд (1856-1939) бўлиб, у ахлоқий масалаларни киши руҳиятида муҳим мавзени эгалловчи онгсизлик Фрейднинг фикрича, инсон шахси учта-Ид, Эго, Суперэго компоментларининг ўзаро бирлигидан ташкил топади. Ҳолати орқали талқин қилади. (Ид) Фрейднинг фикрича, онгсизлик инсон шахси таркибидаги Марказий компоментдирки, у инсон танасининг ички эҳтиёжидан келиб чиқади. Онгсизликда ҳеч қандай замон таъсири бўлмайди ва унда ҳеч қандай яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам йўқ, у ахлоқий меъёрларга бўйсинмайди.

Инсон шахси таркибидаги Эго ва Суперэго компоментлари бевосита Ид билан боғлиқдир. Эго Ид негизида, Суперэго эса Эго заминида вужудга келади. Шахсдаги барча ахлоқий меъёрлар, хулқ-атвор талабалари Суперэго компоментда мужассамлашади ва маънавий ахлоқий тақиқлар қатламини ҳосил қилади.

ХИХ асрнинг иккинчи ярмида Оврўпа Шарқ Мамлакатларида рўй берган ижтимоий-сиёсий, маданий ўзгаришлар турли йўллар билан Тркистон ҳаётида ҳам кириб кела бошлайди. Бу даврда Россия Чоризми 1870 йилга келиб Қўқон хонлигини босиб олади ва Бухоро ҳамда Хива хонликларини вассалига айлантиради. Туркистон халқларининг чоризм мустамлакачилигига қарши кураши-маърифатчилик ҳаракати юзага келади. Мазкур ҳаракат янги тараққиёт, илм-маърифатга чақирувчи, миллатни уйғотувчи куч сифатида майдонга келади. Аста-секин маърифатчилик ҳаракатидан жадидачилик ўсиб чиқади. Ва у таълим-тарбия янгича мактаб, маориф тизимини йўлга қўйиш масалаларини кун тартибига қўяди. Бу даврда Аҳмад Дониш, Бердақ, Абай, Абдулла, Авлоний каби маърифатпарварлар етишиб чиқади.

Аҳмад Дониш (1827-1897) мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни танқид остига олади. Ўз юртининг Оврўпа мамлакатларидан иқтисодий, маданий жиҳатдан орқада, қолишнинг асосий сабабларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.

Унинг фикрича, агар ҳукмдор адолатли юритса, илм-фан, санъатнинг гуллаб-яшнашига йўл очиб берса, мамлакат обод бўлади, халқ фаровонликка эришади. Қорақалпоқ шоири Бердақ (1827-1900) “Ахмоқ подшо”, “Халқ учун”, “Бўлган эмас” каби асарларида ахлоқий меъёрлар, тамойиллар поэтик услубда баён этилади.

Абай Иброҳим Қунанбаев (1845-1904) жамиятдаги барча салбий ҳодисаларнинг сабаби ахлоқий қоида, талабларга риоя қилмасликдир джб

хисоблайди. Унинг фикрича, одам боласи онадан ахлоқсиз бўлиб туғилмайди, унинг ахлоқсизлиги тарбиясизлик натижасидир. Абай ҳаё, уят, инсоф, одилликни инсоннинг энг асосий фазилатлари деб кўрсатади. Масалан, у уятни кишининг ор-номуси, ўзининг ярамас хулқига қарши турувчи ички исёндир деб тавсифлайди.

Абдулла Авлоний (1848-1734)нинг ахлоқий қарашлари ХХаср бошлари Туркистон ижтимоий-педагогик фикр тараққиётида алоҳида ўрин эгаллайди. У ахлоқий тарбия, илм-маърифат масалаларини шу даврининг талаб, эҳтиёжларидан келиб чиқиб таҳлил қилади ва бунда замонавийлик, дунёвийликни асосий мезон қилиб олади.

Авлоний тарбияни уч турга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси ва ахлоқий тарбия. Булардан ахлоқий тарбияни шакллантирувчи, мартаба, комилликка кўтарувчи тарбия деб ҳисоблайди. Авлоний мазкур тарбиянинг жамият ва шахс равнақида қандай муҳим рол ўйнашни кўрсатиб беради. Бу борада унинг “Тарбия—биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир.” Дэган фикри ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас, билъақс алоҳида долзарблик этмоқда.

3. Ахлоқшуносликнинг вазифалари, унинг жамият ижтимоий – маънавий ҳаётидаги ўрни унинг фалсафий фан эканлиги билан белгиланади. Маълумки, инсон, унинг моҳияти фалсафанинг азалий муаммоларидан бири ҳисобланадики, бунинг тадқиқи ахлоқшуносликнинг алоҳида илм соҳаси сифатида фалсафадан ажралиб чиқишни юзага келтиради.

Ахлоқ инсон моҳияти, унинг борлигининг субстанциявий (жавҳорий) жиҳати бўлиб, ҳомо сапиенсе ни—“ақлли мавжудот”ни қандай қилиб ното моталисус – “ахлоқий мавжудо”га айлантириш энг қадимги даврдан то ҳозиргача ҳам ечимини топмаган муаммо бўлиб келмоқда.

Ҳозирги давр жаҳон цивилизациясига хавф солаётган глобал экологик муаммоларни инсоннинг “ақлли мавжудот” сифатидаги хатти-ҳаракатлари келтириб чиқарган бўлса, уни бартараф этувчи ҳам унинг ўзи ҳисобланади. Бунинг учун эса у том маънодаги “ахлоқий мавжудот” даражасига кўтарилмоғи, ўз-ўзини англаб етмоғи лозим бўлади.

Дарҳақиқат, бугунги кунда Ер юзидаги-оқсил моддаларнинг яшашига, Ҳаётга хавф солаётган экологик муаммолар,-айтиш мумкинки, инсоннинг узоқ йиллар мобайнида табиатга “ахлоқсиз мавжудот” сифатида муносабатида бўлиб келганлигининг натижасидир. Бу ўринда машҳур австриялик биолог, Нобель мукофоти совриндори Кинрад Лоринцнинг куйидаги сўзлари мутлоқ ҳақиқатдир: “Ёппасига ва тез ёйилиб бораётган жонли табиатга бегоналашиш ҳодисасининг асосий сабаби цивилизациямиз кишисидаги эстетик ва ахлоқий тўппосликдир”.

Шу нуқтаи назардан олиб қараганда ахлоқшунослик фани глобал миқёсдаги ҳаёт-мамот масалаларини ҳал этишда муҳим рол ўйнайди.

Маърузамизнинг бошида таъкидлаганимиздек, ахлоқшунослик ўз тадқиқот объектини назарий (баён қилиш; изоҳлаш) ва амалий (дидактик, ..) йўналишларида ўрганадики, унинг вазифалари ҳам ана шу томонлар билан белгиланади. Назарий йўналишдаги вазифалари: 1) ахлоқни ўзига хос

ижтимоий онг шакли, ижтимоий ҳодиса (фенолик) сифатида ўрганиш; 2) унинг бошқа ижтимоий онг шакллари билан ўзаро диалектик бирликда жамият ва шахс маънавий ҳаёти тизимида амал қилиш қонуниятларини очиб бериш; 3) ахлоқий мезоний тушунчалар, меъёр ва тамойилларнинг баҳовий, қадриятли табиатини кўрсатиб бериш; 4) гуманитар-педагогик тавсиялар қоидалар ишлаб чиқиш.

Амалий йўналишдаги вазифалари;

1) Ахлоқий билимларни инсон шахси дунёқараши, эътиқодига айлантириш;

2) Ҳар бир шахс ахлоқий онги ва фаолиятини уйғунлаштириш орқали унинг ахлоқий маданиятини шакллантириш;

3) Ахлоқий тарбияни бошқа тарбия йўналишлари билан узвий алоқадорликда олиб боришни амалга ошириш.

Ахлоқшунослик фани ҳозирги пайтда мамлакатимизда ўзига хос моделдаги фуқаролик асосларини барпо этиш борасидаги вазифаларни ҳал этишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки бундай жамият ижтимоий муносабатларнинг мукамал уйғунлигини тақозо этадики, бунга миллий истиқлол ғоясини ўзида мужассамлаштирган маънавий-ахлоқий меъёрлар, тамойилларнинг ҳаётга тадбиқ этилиши орқали эришилади.

Жамиятимиздаги ҳозирги янгиланиш жараёнида ахлоқшуносликнинг ўз ўрни бор. Унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларнинг фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга оширса бўлади.

Янгича ёндашувлардан бири – ахлоқшуносликда миллий ғоя ва мустақиллик мафқурасига эътиборни кучайтириш билан боғлиқ. Чунки замонавий комил инсон анъанвий ахлоқий қадриятлар билан йўғрилган янгича мафкурамизни ўзида мужассам этган, миллий ғояни ўзруҳий оламига сингдирган етук шахс бўлмоғи лозим.

Унинг қалбида ахлоқ мафкуравийликни ва мафкура ахлоқийликни уйғунлаштирган маънавий ҳодисаларга айланмоғи керак. Чунки, мафкура бир ёқлама, маҳдуд, ўта сиёсийлаштирилган ғоялар тизими эмас, у ҳам худди ахлоқ каби, ахлоқ билан ёнма-ён туриб инсонни юксак маънавий парвозларга даъват этувчи ботиний кучдир. Президент И.А.Каримов бундан ташқари мантиқийлик билан шундай ифодалайди: «У (миллий мафкура – А.Ш.) инсонга фақат моддий бойликлар ва моддий неъматлар учун эмас, аввало, Оллоҳ таоло ато этган ақл-заковат, иймон-эътиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимгини англатадиган, бу мураккаб ва таҳликали дунёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир».

Зеро, миллий ғоя билан умумбашарий қадриятлар мувозанатини барақарор сақлашни яшаш шарти билан деб билган мустақиллик мафқураси ахлоқни тўлдирувчи ва бойитувчи ҳодиса сифатида ўзининг бош мақсадини ахлоқий вазифаларга ҳамоҳанг тарзда амалга оширад. Шу боис Президент

И.А.Каримов: «Халқни буюк келажак ва улуғвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган миллати, тили ва динидан қатъий назар ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо маъсулият сезиб яшашга чорлаш аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишга эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш – миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир», - деганида мутлоқо ҳақдир.

Бундан ташқари, ахлоқшуносликнинг ҳозирги кунда умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақида алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Бу муаммолардан бир, энг муҳими, сайёрамизда «Этосфера» - ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келмоқда.

Истиқлол мафкурасининг ғоя, мазмунига ахлоқий меъёр, тамойиллар руҳи сингдирилгандагина улар кишилар томонидан ботиний эътиқод, дунёқараш даражасида ўзлаштирилади. Бошқача қилиб айтганда, миллий истиқлол ғояси, ихтиёр эркинлиги орқали ўзлаштирилгандагина ўзгартирувчи интеллектуал-ахлоқий кучга айланади. Мавзуни такрорлаш, мустаҳкамлаш ва уни мустақил ўрганиш учун интерактив режимидаги савол ва топшириқлар.

1. Ахлоқнинг келиб чиқиши ҳақида қандай қарашлар мавжуд? Сиз уларнинг қайси бирига қўшиласиз ва бунинг сабабини изоҳлаб беринг.

2. “Ахлоқ”, “одоб”, “хулқ” тушунчалари мазмунини очиб беринг (муҳим белгиларини ажратиб кўрсатинг) ва уларни конкрет мисоллар бўйича изоҳлаб беришга ҳаракат қилинг.

3. Ахлоқшуносликнинг фалсафий фан эканлиги нима билан белгиланади?

4. Ахлоқни объектив характерга эга дейиш мумкинми?

5. Ахлоқдаги умуминсоний ва миллийлик жиҳатларини қандай тушунасиз?

6. Миллий истиқлол ғоясининг тамойиллари билан ахлоқий меъёр, тамойилларнинг умумийлигини ва фарқини изоҳлаб беришга ҳаракат қилинг.

2-мавзу Ахлоқ тузилмаси ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари. Ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар.

Режа:

1. Ахлоқ тузилмаси: ахлоқий онг ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий муносабатлар. Ахлоқшунослик мезоний тушунчаларининг хусусияти.
2. Муҳаббат-ахлоқшуносликнинг кэнг қамровли мезоний тушунчаси эканлиги.
3. Эзгулик тушунчаси. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик. Адолат, бурч, виждон. Бахт тушунчалари.
4. Ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар.

Таянч иборалар: 1. Ахлоқ тузилмаси, ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий муносабат, муҳаббат, эзгулик, ёвузлик, яхшилик, ёмонлик, адолат, бурч, виждон, бахт, ахлоқий меъёрлар, ахлоқий тамойиллар.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси конституцияси Т., 2005.
2. Каримов И. А. Ҳалоллик ва фидойиллик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., 1994.
3. Каримов И. А. Адолатли жамият сари. Т., 1998.
4. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т., 2000.
5. Умаров Э. У., Загритдиновна Этика. Т., 2005.
6. Оллоёров М. Ахлоқшунослик, эстетика ва мантиқ фанлари таянч атамаларининг изоҳли луғати. С., 2004.

Қўшимча адабиётлар.

1. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т., 1983.
2. Кайковус. Қобуснома. Т., 2006.
3. Абу Райҳон Беруний. Тарвихалар. “Жавоҳирот китоби”дан. Т., 1991.
4. Умар Хайём. Рубоийлар. Т., 1991.
5. Воронцов В. Л. Тафаккур гулшани. Т., 1981.
6. Ҳикматлар хазинаси. Т., 1977.

Ўтган маърузамизда кўриб ўтганимиздек ахлоқнинг моҳияти, унинг пайдо бўлиши ва инсон фаолиятининг мотиви, ижтимоий муносабатлар тарзида амал қилиши ахлоқшунослик фанининг асосий масаласи-тадқиқот предмети эканлиги кўриб ўтган эдик.

Ушбу маърузамизнинг мақсди-ана қайд этилган масала хусусида бўлиб, унинг ахлоқшунослик фанида қандай тарзда талқин қилиниши ҳақида муҳокама юритишдир. Шунини таъкидлаш керакки, ахлоқнинг моҳияти фалсафанинг азалий муамоларидан бўлган инсон(одам)нинг моҳияти талқини билан бевосита боғлиқ унга диний ва атеистик-дахрийлик (материалистик) қарашлар мавжуд. Диний қараш ахлоқнинг моҳиятини инсон худо

томонидан яратилган олий мавжудот дэган умумий қоидадан келиб чиққан холда тушунтиради.

Дахрийлик қарашга кўра эса, инсон табиат тадрижий тараққиётнинг махсулидир, бинобарин, ахлоқининг моҳиятини ҳам ана жараён тамойили бўйича англаб олиш мумкин. Мазкур қарашга собиқ иттифоқ давримизга мафкуравий тус берилади, бунэга барча табиий фан ютуқларидан унинг мутлақ тарзида кўрсатиш учун фойдаланилди. Хусусан Ч. Дарвин эволюцияси назарияси энг асосий далил сифатида келтирилади. Лекин бунда (мафкура назариячилари) хўш, болиқ органик табиатни ўзи қандай пайдо бўлган?” дэган ҳозиргача очиқ қолиб келаётган муаммога кўз юмилади.

Дин Худо инсонни фақат ақлан мукамал қилиб яратганлигини, ахлоқий камолатга эришиши эса унинг ўзининг зиммасига юклатилганлигини эътироф этади. Агар одам Ато ва Момо ҳаво ахлоқан мукамал бўлганларида эди, Шайтон кутқусига учиб тақиқланган дарахт мевасини емаган бунинг учун Аршдан ҳайдаб чиқарилмаган бўлурди.

Инсонлар то ҳозиргача ҳам уни ахлоқсизликка бошлаган Шайтон кутқусидан қутилаолган эмас, чунки қачонлардир Шайтон вужудига кириб олишга муваффақ бўлган.

Диний талқиндаги ушбу фикрни Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов”Одам ва шайтон” шеърида қуйидагича ифодалайди;

”Шайтон Одам Атоси
Йўлдан урдим сени мудом,
Азоб бердим жонингга,
Мен ғалаба қилдим охир
Кирдим энди қонингга!
Коинотга сукут чўкди,
Пирпиради юлдузлар,
Шундан буён ўтди қанча
Йиллар кеча-кундузлар
Кўрдик қанча шайтонликни,
Қанча шайтон инсонни,
Чиқарилмай оворамиз
Қонимиздан шайтонни.

(Жаҳон адабиёти журнали март, 2006,54-бет)

Мухтасар қилиб айтганда, динда ахлоқ инсонга худо томонидан инъом этилган неъмат деб эмас, балки, ўз-ўзини тарбиялаш, камол топтириш жараёнида шаклланадиган олий фазилат сифатида талқин қилинади. Ва шунга кўра ахлоқ моҳиятининг диний талқини ахлоқшуносликнинг амалий фалсафа тарзидаги мақсад ва вазифаларин амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Ахлоқнинг моҳияти, унинг шахс фаолияти, ижтимоий муносабатлар мақоматида амал қилиши ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов моҳияти орқали англашилади.

Ихтиёр эркинлиги тушунчаси кэнг маънода инсоннинг ўз дунёқараши, эътиқодига муваофиқ хатти-ҳаракатининг мақсадини тазийиксиз, эркин

тарзда белгилаши ва унга йўналтирилган фаолиятини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда мазкур тушунча кишининг ўз хатти-ҳаракати, фаолиятида ахлоқийлик(эзгулик, ёмонлик) танлашни ифодалайди. Ихтиёр эркинлиги туфайли киши ҳар қарашда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади.

Ахлоқий танлов – бу шахснинг муаян ахлоқий меъёрлар тамойилар тизимини эътиқод даражасида англаши ва шунга мувофиқ уни ўз фаолиятининг мақсад, мотиви тарзида қабул қилишдир. Аниқроғи, ахлоқий танлов – шахснинг ахлоқий талаб, қоидаларни ташқи тазийқсиз, ихтиёрий, яъни ўз-ўзига амр қилиши орқали бажаришдир. Масалан бирор кишининг ёнғин ичида қолган ёш болани қутқариши унинг ахлоқий танлов доирасида хатти-ҳаракатидир.

Ихтиёр эркинлиги тушунчаси кэнг маънода инсоннинг ўз дунёқараши, эътиқодига мувофиқ хатти-ҳаракатининг мақсадини тазийқсиз, эркин тарзда белгилаши ва унга йўналтирилган фаолиятини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда мазкур тушунча кишининг ўз ҳати-ҳаракати, фаолиятида ахлоқийлик (эзгулик, яхшилик) ва ахлоқсизлик(ёвузлик, ёмонлик) танлашни ифодалайди. Ихтиёр эркинлиги туфайли киши ҳар қадамда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади.

Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов ахлоқнинг муаян тузилма мақоматида шахс ва жамият маънавий ҳаётининг таркибий қисми сифатида амал қилишини белгилайди. Шунга кўра ахлоқ тузилмаси-бу ахлоқнинг ижтимоий муносабатлар шаклида амал қилишдир.

Ахлоқ тузилмаси қуйидаги таркибий қисмдан иборат: ахлоқий онг, ахлоқий ҳис этиш, ахлоқий муносабат.(фаолият).

Ахлоқий онг—ижтимоий онг шакли бўлиб, кишиларнинг хулқи одобига таалукли талаб, меъёр, тамойилларининг моҳиятини англаши ва улар ҳақидаги қараши, тасаввурнинг мажмуидир.

Ахлоқий онгда воқелик қонун-қоидалар тарзида эмас, балки ихтиёр эркинлигига асосланган ижтимоий норма, тамойиллар сифатида акс эттирилади. Шу боис мазкур онг жамият маънавий ҳаёт тизимининг таркибий қисми ҳисобланади.

Ахлоқий онг ақлий билиш билан бевосита боғлиқ бўлиб, ахлоқий ҳиссиёт орқали амал қилади.

Ахлоқий ҳиссиёт –шахснинг ахлоқий талаб меъёрлар доирасида ўз-ўзини ҳис қилишдир. Шунга кўра мазкур ҳиссиёт типини ахлоқий онгнинг ихтиёр эркинлиги тарзидаги шакли ҳисобланади. Ахлоқий ҳиссиёт шафқат, ачиниш, ҳамдардлик, уялиш-ҳаё, тавба-таззару ҳолатларида намоён бўлади. Ахлоқий ҳиссиёт ахлоқий онг (англаш)нинг ахлоқий муносабат(фаолиятга) мотиви-сабабига асосланишининг зарурий шартидир. (Зотан киши ачиниш, ҳамдардлик ҳиссиётини тўйганда яхшиликка кўл уради).

Ахлоқий муносабат (фаолият) ахлоқ тузилмасининг амал қилиши, яъни ахлоқий онг ва ахлоқий ҳиссиётнинг киши хатти-ҳаракатлари тарзида рўёбга чиқиши жараёнидир. Киши ахлоқий талаб, тамойилларни яхши англаган, ўзлаштирилган бўлиши, лекин уларнинг мазмуни унинг фаолиятининг мотивига айланмаган бўлиши мумкин. Фақат ахлоқий ҳиссиёт билан

“тўйинган” муносабатлар доирасидагина ахлоқий талаб, тамойиллар шахс хатти-ҳаракатларида реаллашади. Шунга кўра ахлоқий муносабатлар кишилар ўртасидаги ўзаро ҳамда уларнинг жамиятга бўлган муносабатида намоён бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, мазкур муносабат ахлоқий тамойил, меъёрларнинг киши фаолиятининг барча соҳаларида амал қилиш жараёнидир.

Кишининг ахлоқийлик даражаси унинг ахлоқий тамойил, талабларни қай даражада англаши, ўзлаштирганлиги билан эмас, балки уларга кундалик турмушда, касбий фаолиятида ички эътиқод даражасида амал қилиши билан белгиланади.

Ахлоқ тузилмаси ўз функциясини билиш босқичларини ўтовчи муайян мезоний тушунчалар (категориялар) тизими орқали амалга оширади.

Маълумки, ҳар бир фан ўзининг муаян мезоний тушунчалари (категория)ларига эгаки, улар ўрганилаётган соҳа моҳиятини билиш усули босқичлари вазифасини ўтайди. Шунингдек ахлоқшунослик фанининг предмети ҳам муаян мезоний тушунчалар мазмуни орқали тадқиқ қилинади.

Ахлоқшунослик фани мезоний тушунчалари ўзига хос бўлиб, бу мазкур фаннинг предмети, билан белгиланади. Чунки фан тушунчаларида тадқиқ қилинаётган соҳанинг энг муҳим жиҳатлари акс этади. Шунга кўра ахлоқшунослик мезоний тушунчаларнинг қуйидаги икки хусусиятини ажратиш кўрсатиш мумкин:

1) баҳовий қадриятлилик табиатига эгаллиги; 2) улар мазмунининг ҳиссий билиш орқали англашилиши.

Ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари нисбий, кутбли характерга эга бўлиб, уларнинг бирининг мазмуни орқали англашилади. Булар : Муҳаббат (нафрат), эзгулик(ёвузлик), яхшилик(ёмонлик), адолат(адолатсизлик), бурч, номус(беномус), виждон(виждонсизлик), бахт(бебахтлик). Шунга кўра мазкур тушунчалар ахлоқнинг моҳиятини очиқ бериб қолмасдан, айни пайтда шахс ва жамият маънавий ҳаёт учун ҳам мезон вазифасини ўтайди.

Муҳаббат—кэнг қамровли мезоний тушунча бўлиб, у бошқа барча ахлоқий тушунчаларнинг жавҳар субстанцияси ҳисобланади. Муҳаббат бу кэнг маънода шундай олий туйғуки, унинг асосида инсонларнинг ўзаро муносабатида маънавий-руҳий яқинлашишлари шаклланади.

Муҳаббат инсоннинг биосоциал мавжудот сифатидаги хусусиятидир. Бунда унинг ўз аждод, зотини давом эттириш билан боғлиқ эротик(юнонча-жинсий)-табiiй–биологик ҳис-туйғусини ҳамда ўзига ва ўзгалар муносабатида шаклланадиган ижтимоий(социал) ҳис-туйғусини ажратабилмоқ зарур. Ўзбек тилида эротик ҳис-туйғу “севги”, “ишқ”, кейингиси эса ”меҳр”, “муҳаббат” тушунча(сўз)ларида ифодаланади.

Инсондаги эротик ҳис-туйғу ижтимоий ҳис-туйғу азмига бўйсунгандагина, тана ва руҳ уйғунлашиб, юксак ҳис-туйғу-муҳаббат юз кўрсатади.

Улуғ бобокалонимиз Ибн Сино “Ишқ рисоласи” асарида хайвоний(эротик) хиссиёт онгга бўйсунмагунча инсон севгини соф ишқ-илоҳий, яъни юксак хис-туйғу-муҳаббат даражасига кўтарилмаслигини таъкидлайди.¹

Муҳаббатнинг объекти фалсафий-эстетик мазмунга эга бўлган, моҳияти Эзгулик билан англашиладиган Гўзалликдир, субъекти эса уни идрок этувчи, баҳоловчи, ундан маънавий-руҳий лаззатланиш қобилиятига эга бўлган шахсдир.

Тасаввуф таълимоти ғояси асосини ана шу талқиндаги муҳаббат ташкил этилганлиги учун у халқимиз-маънавиятининг таркибий қисми сифатида ҳозиргача яшаб келмоқда.

Тасаввуф фалсафасида муҳаббат(ишқ) ўзида эзгулик, ҳақиқатни мужассамлантирувчи мутлақ гўзаллик тимсолидаги Худонинг илоҳий сиймосидан руҳий–маънавий ғизоланиш(лаззатланиш), бу эса унга яқинлашиш, етиши йўли деб талқин қилинади. Тасаввуф таълимоти бундай йўлга кириш инсонни зотан, Худо томонидан яратилган одам зоти сиймосида Худонинг сифати—Гўзаллиги мужасамлашгандир.

“Тасаввуфни лўнда қилиб айтганда,-деб ёзади адабиётшунос олим Н. Комилов,-муҳаббат ҳақидаги илм дейиш мумкин. Чунки тасаввуф илоҳий маърифатни эгаллаш, Аллоҳнинг сифат ва усуллари орқали Унинг зотини билиш ва танишни талаб қилар экан, буни... яширин бир ички туйғу, ботиний басират, яъни муҳаббат воситасида амалга ошириш мумкин деб таълим беради.”²

Муҳаббат инсонларнинг инсонийлигини кўрсатувчи фазилатдир. Бу ҳақида Алишер Навоий шундай ёзади:

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасин,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин.
Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,
Хусни нетсин кишиким они йўқ.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Президентимиз ташаббуси билан 2004 йилни мамалакатимизда меҳр-мурувват йили деб белгиланганлигида катта ахлоқий фалсафий маъно бордур.

Муҳаббатнинг объекти Эзгуликдир, зотан киши ўзгаларда меҳр-муҳаббат хис-туйғусини тўймасдан эзгуликка қўл урмайди. “Эзгуликни нафрат ёки адоват билан қилиб бўлмайди, деб ёзади инглиз санъатшуноси Жон Рескин, у фақат муҳаббатдан туғилади.

Эзгулик мезоний тушунчасида тарихий шаклланган ахлоқий идеал яъни комил инсон, мукамал(адолатли) жамият ҳақидаги тасаввур, қарашлар ва унга етишишига, рўёбга чиқаришга бўлган саъи-ҳаракатлар ифодаланади.

Эзгулик инсоннинг асл моҳияти Ҳақиқат, Гўзаллик парадигма тамойиллари орқали англашилади. Эзгуликка хизмат қилмайдиган ҳар қандай билим, назария қадриятига, қимматга эга эмас. Бунга истаганча мисоллар келтириш

¹ Ўларанг: Ибн Сина. Трактати олюбви. Т., 1976, с. 63-64.

² Н. Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., ”Ёзувчи”, 1996, 48-49-бетлар.

мумкин. Масалан, қирғин-барот қуролларини кашф этилиши, уларнинг такомиллаштиришга қаратилган илмий тадқиқотлар ва бошқалар.

Эзгулукнинг олий қадрият тарзидаги моҳияти мутлақ мукамаллик— Ҳақиқат, Гўзаллик тимсоли бўлган Худо сифатларида намоён бўлади. Шунинг учун барча дунёвий динларда Худо инсонларни эзгуликка бошловчи зот сифатида талқин қилинади.

Зардуштлиликда Ахурамазда “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” ўзида мужассамлаштирган ана шундай зотдир.

Эзгулик инсонларнинг улуғворлик даражасидаги, яъни оддий ўлчовлар доирасига сиғмайдиган фаолиятларида намоён бўлади. Эл-юрт манфаати, мақсадларини ўзиникидан устун қўядиган ва бу йўлда фидойилик кўрсатадиган кишиларнинг бунёдкорлик, яратувчилик, фаолиятлари эзгулик ўлчови билан баҳоланилади.

Ёвузлик эзгуликнинг муқобили бўлиб мазкур тушунчада инсоннинг ижтимоий миқёсидаги тубанлик, пасткаш саъи-ҳаракатлар ифодаланади. Шунга кўра бундай саъи-ҳаракатлар жамият, инсониятга келтирган кулфат, талофатлар миқёси билан ўлчанади. Масалан, Ҳитлер, Сталин каби шахсларнинг қилмишлари ва бугунги кундаги халқаро терроризм ҳомийларининг қилмишлари ана шу тушунча билан номланади.

Нима учун кишилар ёвузликка қўл урадилар, ёвузлик кучлими ёки эзгулик, деган саволлар барча даврларда мутафаккирлар, файласуфларни уйлантириб келган ва ҳозирда ҳам кун тартибидан тушмаган азалий ва бош масала ҳисобланади. Немис файласуфи А. Шопэнгауэрнинг фикрича, “Оламда эзгулик кўпроқми ёки ёвузлик, деган савол хусусидаги баҳс ортиқчадир. Чунки ёвузликнинг мавжудлигининг ўзи ёвузлик ҳеч қачон барҳам топмайди, ҳеч қачон унинг билан бирга ва кейин ҳам яшовчи эзгулик билан баҳамти бўлиб бараварлашмайди. Зотан “Минг бор ҳузурланиш биттагина азобга арзимайди”¹

Яхшилик ва ёмонлик тушунчалари кўпинча эзгулик ва ёвузлик билан бир маънода қўлланилади. Лекин мазкур жуфт тушунчалар бир-биридан мазмунан фарқ қилади.

Яхшилик ва ёмонлик конкрет шахснинг кундалик одоб ва хулқиға тааллуқли ижобий ва салбий жиҳатларни ифодалайди. Шунга кўра яхшилик баъзан ёмонликка айланиши мумкин ва аксинча. Лекин эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди. Айни пайтда яхшилик эзгуликка, ёмонлик ёвузликка айланади.

Адолат (арабча “одиллик”) мезоний тушунчасида ҳуқуқий талаб, мажбуриятларнинг ахлоқий тамойил, меъёрларға мувофиқ равишда амал қилишлиғи даражаси ифодаланади. Қадимги юнон файласуфлари Арасту адолатнинг ана шу хусусиятини назарда тутган ҳолда уни “қонунға мувофиқ хулқ” деб таърифлаган эди. Олий қадрият сифатидаги ахлоқий тамойиллар, талаблар ҳуқуқий норма қонун-қоидаларға нисбатан бирламчи, белгиловчи ҳисобланади. Инсонни олий қадрият сифатида баҳоламайдиган ва унга

1.Петрарка. Шопэнгауэр А. Избранные произведения-М.,1992,с.67.

мувофиқ тарзда амал қилмайдиган ҳуқуқий норма, қонун-қоидалар адолатсиздир.. Шунга кўра адолат жамиятни, кишилар ўртасидаги муносабатларни ахлоқий ва ҳуқуқий талабларга мос тарзда тартибга солиб туриш вазифасини ўтайди ва шунга кўра барча ижтимоий ҳатти-ҳаракатлар ана шу мезон билан ўлчанади.

Инсоният аввал – азалдан то ҳозиргача адолатли жамият барпо этиш учун курашиб келган. Айтиш мумкинки, ўтмишдаги барча ижтимоий беқарорлик, инқилобий тўнтаришлар адолат тамойилларининг ҳуқуқий-сиёсий қонун-қоидаларга нисбатан бирламчи, белгиловчилиги қонуниятига амал қилмаслик, унинг бузилишининг натижасида рўй беради. Мисол тариқасида 1917 Россияда октябрь тўнтаришини олиб қарайлик. Бу вақтдаги мамлакатдаги амалдаги ҳуқуқий қонун-қоидалар, яъни Чор Россияси давлатининг қонунлари инсонни олий қадрият сифатида қарашни талаб этувчи ахлоқий тамойилларга зид эдики, бунинг натижаси ўлароқ мамлакат миқёсида адолатсизлик авж олади. Ва бундан Ленин бошлиқ большевиклар устакорлик билан фойдаланадилар. Олий қадрият сифатидаги ҳақ-ҳуқуқлари меҳнат аҳлини ишчи(пролетариат, деҳқонларни) ҳукуматга қарши оёққа турғизади.

Бугунги кунда мамлакатимизда барпо этилаётган демократик давлат юксак умуминсоний ахлоқий тамойилларга асосланади. “Биз шунчаки демократик давлат қуришга интиляпмиз. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиш мумкин”.¹ Президентимизнинг ушбу фикрида адолат тамойиллари сиёсий-ҳуқуқий қонун-қоидаларга нисбатан белгиловчилиги ва мазкур қонуниятга амал қилиш бугун мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг асосий омили эканлиги ҳақидаги ғоя ўз ифодасини топган.

Тарихан шаклланган қатъий ахлоқий талаблар мажмуи ва уларнинг кишилар томонидан бажарилиши билан боғлиқ ҳатти-ҳаракатлар **бурч** тушунчасида ифодаланади. Бурчнинг икки жиҳати мавжуд: ригоризм(лот. ригор-қатъий)-сўзсиз бажариладиган қоидалар ва деонтология(лот.дсонтос-лозим)-бажарилиши керак бўлган талаблар.

Биринчи жиҳатига ҳуқуқий қонун-қоидалар билан мустаҳкамланган мажбуриятли аҳамиятга молик ахлоқий талаблар киради. Масалан; ҳарбийлар, шифокорларнинг қасамёди ва бош. Ушбу турлардаги бурчларнинг бузилиши муаян моддалар бўйича жиноят деб белгиланади.

Деонтология-ахлоқий талабларнинг ихтиёр эркинлиги бўйича бажариладиган бурчдир. Масалан; кишининг Ватан, эл-юрт олдидаги ва бош. шу каби бурчлари.

Қайд этилган бурчнинг ҳар икки жиҳати бир-бирини тақозо этади, улар киши фаолиятида ўзаро бирликда амал қилади. Чунки бурчнинг бажарилиши кишидан ўз касбий вазифасини фақат мажбурият тарзида (ригоризм) эмас, балки ахлоқий (деонтология) танлов орқали бажарилишни талаб этади.

¹ И. А. Каримов. Адолатли жамият сари. Т.,1998, 10-б.

Масалан, аскар ҳарбий қасамёдни фақат унга нисбатан юклатилган ҳарбий—сўзсиз бажарилиши талаб этиладиган қоида-вазифа-деб эмас, балки ахлоқий тамойиллар сифатида бажармоғи керак. Ва шундай ҳолдагина у ўз бурчини том маънодаги ватан ҳимоячиси даражасида бажаради.

Шундай қилиб, **бурч** – бу муаян ахлоқий меъёр ва тамойилларнинг бажарилиши талаб қиладиган вазифа, мажбурият бўлиб, бу кишидан унга нисбатан виждонан муносабатда бўлишни тақозо этади.

Шунга кўра бурчнинг ахлоқий танлов даражасида бажарилиши виждон билан бевосита боғлиқдир.

Виждон кэнг мазмунга эга ахлоқий тушунча бўлиб, унда шахснинг ўз бурчини англаши, унинг адо этилишини ихтиёр эркинлиги, эътиқод даражасида назорат қилиш қобилияти ифодаланadi. Виждон шахснинг ўз хатти-ҳаракатларини олий қадриятли ахлоқ нормалари, хусусан, бурч талабларидан туриб баҳолаши ва уни адо этишидир. Шунга кўра айтиш мумкинки, виждон ахлоқий амр, мажбуриятларнинг ахлоқий танлов доирасида бажарилишига бўлган маънавий-руҳий маъсулиятидир. Виждон юксак ахлоқий ҳиссиёт уят туйғуси билан боғлиқ ботиний-руҳий ўз-ўзини англаш, ўз-ўзига бўлган муносабатдир. Немис файласуфи виждоннинг бундай хусусиятини назарда тутган ҳолда, уни дилда яшайдиган қонундир, деб таърифлайди.

Агар кимда-ким ана шу қонун соҳиби бўлса, улар устидан ҳукм чиқарувчиси ҳакам бўлади. Шу боис виждон азобидан қочиб қутилиб бўлмайди ва бу энг олий жазо ҳисобланади.

Диний таълимотга кўра виждон (иймон)да Худо тажаллиси . намоён бўлади. Шунга кўра иймон Худо ва инсон ўртасида боғловчи вазифасини ўтайди. Бунда Худо инсоният иймонининг тимсоли сифатида талқин қилинади.

Виждон талаблари – ижтимоий нормаларининг моҳиятини ўзида ифодалайди. Баъзан улар ўртасида ички зиддият юзага келади. Бунинг сабаби жамият қонунлари ижтимоий нормаларнинг эскирганлиги, тор мафкуравий йўналишга эга эканлиги билан изоҳланади. Виждон ижтимоий миқёсда юксак ахлоқий қадриятлиликни ифодалайди ва шунга кўра у жамият талаблари – ижтимоий нормаларга нисбатан белгиловчидир.

Ўзининг ҳатти-ҳаракатларини маънавий ўлчовда баҳолай билмоқ ва ўз гуноҳларини хотиралаб улар устидан ҳукм чиқармоқ виждонлиликнинг мезонидир. “Виждон ҳам аслида гуноҳни маънавий жихатдан баҳолаш билан уйғунлашиб кетган хотирадир, - деб ёзади таниқли рус маданиятшунос олими, академик Дмитрий Лихачёв,- агар қилинган гуноҳ хотирада сақланиб қолмаган бўлса, уни муҳокама этиб, баҳолаб бўлмайди. Хотирасиз виждон йўқ”¹.

Бурч виждон тушунчаларининг мазмуни орқали англашиладиган тушунча “номус” тушунчасидир.

¹ Д. Лихачёв. “Ўйлар” китобидан //Жақон адабиёти -2006 й.,март сони, 107 б.

Номус тушунчаси дастлаб Рим станклар мактаби вакиллари Сенека, Марк Аврелий томонидан фалсафий жиҳатдан талқин қилинади. Улар номусни инсоннинг кадр-қийматини кўрсатувчи фазилат деб ҳисоблайдилар.

Номус тушунчасида инсоннинг олий кадрият сифатидаги ўз кадр-қийматини англаб етиши ва буни сақлаш, эъзозлашга қаратилган ҳатти-ҳаракати ифодаланади. Инсон учун жон қанчалик кадрли азиз бўлса, номус ундан ҳам қимматлироқдир. Зотан, номус учун киши керак бўлса, жонидан ҳам кечади.

Ор-номусдан ажралиб яшаш –бу тирик ҳолдаги ўлимдир.

Номус кишининг индивидуал кадр-қиймати билан боғлиқ бўлиш баробарида ижтимоий характерга эга. Унда шахснинг жамият, миллати, Ватани олдидаги бурчини англаши ва бу йўлдаги фидоийлиги ифодаланади. Бундай фидоийлик эса виждон амрига бўйсунди. Шунга кўра номусни ташқи виждонни эса ички, ботиний номус(А. Шопэнгауэр), деб аталади.

Бугунги кунда жамиятимиз аъзоларида ўзликни англаш, миллий ғурур, Ватан туйғуси каби ҳислатларни уларда ор-номус ахлоқий фазилатларни камол топтириш орқали шакллантириш мумкин.

Юқорида кўриб ўтганимиз мезоний тушунчалар билан биргаликда яна бир қатор муаммовийлик табиатига эга бўлган ахлоқий тушунчалар мавжуд. Булар; ахлоқий идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси. Мазкур тушунчаларнинг муаммовийлик хусусияти шу билан изоҳланадики, уларнинг мазмуни то ҳозиргача фалсафада тўлиқ ўз ечимини топмаган инсон муаммосининг талқини билан боғлиқдир.

Ахлоқий идеал тушунчасида ахлоқий фазилатларни ўзида мужассамлантирадиган комил инсон ва мукамал (адолатли) жамият ҳақидаги тасаввур, орзу ва унга етишишга бўлган интилиш ифодаланади.

Комил инсон, одил подшоҳ, ҳар бир кишининг мақсад, манфаатларини ўзида мужассамлантирувчи жамият ҳақидаги қарашлар, тасаввурлар мажмуи-ахлоқий идеалдир. Мазкур идеал ахлоқий онг шакли бўлиб, унда орзу қилинган комил инсон, мукамал жамият мавжуд имжтимоий талаб (социал норма), мақсад ва манфаатлар мезонидан туриб баҳоланилади.

Ахлоқий идеал эстетик, диний, ижтимоий-сиёсий идеаллар тарзида номоён бўлади ва ижтимоий – йўналтирувчилик, уюштирувчилик вазифаларини ўтайди.

Бугунги кунда истиқлол ғоясининг асосий тамойили- комил инсонни камол топтириш вазифаси кишиларда, хусусан ёшларда ахлоқий идеални шакллантиришни талаб этади.

Бахт ахлоқшуносликдаги энг баҳсли мавзу. Мазкур масалага хилма-хил қарашлар бўлиб, турлича таърифлар берилади. Бу ўринда поляк файласуфи В. Татаркевичнинг “Ҳеч ким бахтнинг нималигини аниқ билмайди” деган сўзини келтириш kifоя.

Бахт ҳақида турфа қарашларнинг сабаби шундаки, уни ҳар бир киши ўз шахсий манфаат мақсадлардан келиб чиққани ҳолда талқин қилади, тушунади. Чунки бировга бахт бўлиб кўринган нарса бошқа киши учун аҳамиятсиз бўлиши мумкин ва аксинча.

Барча даврларда файласуфлар бахт(бахти ёрликнинг) ҳамма учун умумийликни(мезоний) аниқлашга ҳаракат қилиб келганлар. Масалан француз файласуфи Клод Адрион Гельвеций(1715-1771) фақат билим – маърифат тараққиёти бахт(бахтлилик)нинг умумий жиҳати деб кўрсатади. Чунки, унингча, маърифат эзгуликка элтувчи йўлдирки, бусиз бахт йўқ.”Маърифатли ҳукмдор (кирол)лар,-деб ёзади у бирдан-бир реал лаззатланишни кишиларга яхшилик қилишда, эзгуликда кўрадилар. Маърифатланган ва яхши бошқариладиган кишилар ўзгаларни бахтли қилганлари ҳолда бахтли бўладилар”.¹

То ҳозирги вақтгача ҳам файласуфлар бахтнинг умумий жиҳати-мезони боасида яқдил фикрга келиша олган эмаслар. Шунга кўра ахлоқий бахт тушунчаси талқинига нисбатан қуйдаги тўрт хил қарашни ажратиш кўрсатиш мумкин.

1. Бахтни таъриф бериб бўлмайди.
2. Бахт-ўзига хос ҳиссиёт, кўтаринки роҳатланиш, ҳузурланиш ҳолати
3. Бахт-бу мавҳумот ва у ҳақиқатда мавжуд эмас.
4. Бахт воқеликда бўлиши мумкин.(Ушбу қарашлар ҳақида батафсил қаранг: Э.У. Умаров. Ф.Б. Загиртдиновна Этика. Т.2005, 85-86-бетлар).
Бизнинг бахт тушунчасининг мазмун-моҳияти унинг муқобили бахтсизлик билан таққослаш орқали англашилади.

Халқимизда “Ёмонни кўрмай яхшининг кимлигини билмайсан”, деган нақл борки, уни бахтга нисбатан бериб бахтсизликни билмасдан бахтнинг нималигини билмайсан” деб айтиш мумкин.

Бахтсизликни қуйдаги белгилари билан тавсифлаш мумкин: турмушдан ёлчимаганлик, кулфат, ғам-ғусса, дард-алам, рўшносизлик, омадсизлик, толесизлик.²

Бахтсизлик киши бошига жамиятдаги муаян муҳит, шарт-шароитлари билан заруран шартланган ҳолда рўй берадиган ҳодисадир. Бахтсизлик бу тасодифий ҳодиса эмас, балки заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир. Шунга кўра бахтсизлик муқобилиги бахт тушунчаси кэнг маънода жамият ва шахс эҳтиёж манфаатларининг ўзаро уйғунлиги қондирилиши ва бунинг натижаси ўлароқ кишининг ҳаётдан лаззатланиб яшаши ҳолатини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, бахт-бу инсоннинг ҳаётдан, турмушдан лаззатланиб, ундан тўласинча мамнун бўлиб яшашидир.

Ҳаётнинг маъноси муаммовий тушунча бўлиб, унда инсоннинг ўзлигини англаган ҳолда яшаш, умр ўтказишнинг мақсадини танлови ва уни рўйёбга чиқариш йўлидаги фаоллиги ифодаланади. Ҳаётнинг маъноси тушунчасининг мазмунини “киши нима учун дунёга келади ва нима учун яшайди?-деган азалий фалсафий савол ташкил этадики, барча даврларда файласуф, мутафаккирлар унга жавоб ахтарганлар. Бу ўринда Умар Хайёмнинг қуйдаги рубойиси характерлидир:

Бу беҳабар дил ҳам тегди-ку жонга,

¹ Гельвеций Клод Адриан-Счастье. М.,1978, с.158-159.

² Ўларанг: Ўзбек тилининг изокли луғати. 1-том. М.,”Рус тили нашриёти,1981, 85-б.

Ситамидан жоним келди фиғонга.
Оламга барибир бору йўқлигим,
Бас, мен нима учун келдим жаҳонга.

“Ҳаётнинг маъноси” тушунчаси фалсафий мазмунга эга бўлиб, у қуйидаги икки жиҳатга эга; дунёқараш ва психологик. Унинг дунёқараш жиҳатида шахснинг индивидуаллашган қарашлари, мақсадлари мажмуи орқали намоён бўладиган унинг дунёга ва ўзининг борлиғига бўлган муносабати ифодаланади.

Психологик жиҳати эса шахснинг ахлоқий ҳиссиёти билан боғлиқ руҳий-ботиний кўрсатмаси(установка) ифодаланади. Мазкур жиҳат назарий мазмун даражасида шахс дунёқараш жиҳатининг унинг ахлоқий фаолияти мотивига айланишида муҳим омил вазифасини ўтайди.

4. **Ахлоқий тамойиллар** ахлоқий онг шакли бўлиб улар қонун-қоидаларнинг умумлашган, жамият томонидан шахсга қўйиладиган ижтимоий норма талаблар тарзида намоён бўлиш усуллари дидир. Шунга кўра ахлоқий тамойиллар ижтимоий умуминсоний характер-мазмунга эгадирларки, улар ирки, миллати, мазҳаби турлича бўлган кишилар учун бирдек умумий-талаблар ҳисобланади. Ва мазкур тамойиллар инсоннинг олий кадрият сифатидаги моҳиятини белгилайдиган жиҳатлар тарзида намоён бўлади. Булар: инсонпарварлик, жумардлик, эрксеварлик, ватанпарварлик, тинчликпарварлик.

Инсонпарварлик – ахлоқий тамойиллар тизимидаги марказий қисм бўлиб, унда инсоннинг том маънодаги моҳиятини белгиловчи ахлоқий фазилатидир. Инсоннинг инсонга олий кадрият сифатида муносабатда бўлиши инсонпарварликнинг муҳим белгисидир.

Зардуштийлик таълимотининг муқаддас китоби “Авесто”да инсонга ана шу тарзда муносабатда бўлиш эзгуликнинг ибтидосидир деган ғоя қизил ип бўлиб сингдирилган. Шунингдек 3-4 минг йил аввал Сомир(Шумер) миҳхатларида ҳам ана шу ғоя қайд этилган.

Шунга кўра айтиш мумкинки, инсонпарварлик(гуманизм)ғояси, кўпгина мавжуд илмий адабиётларда қайд этилганидек, Оврўпадаги Уйғониш даврида эмас, балки Шарқда ахлоқий таълимот сифатида юзага келгандир.

Жувонмардлик(жувонмардлик)-инсонпарварликнинг ўзига хос тарзда намоён бўлишидир. Жумардлик асосан Шарқ, хусусан, бизнинг фазилат ҳисобланади. Араб сайёҳи Ибн Батута(ХИИИ аср) “сафарнома”асарида шундай ёзади: “Мен дунёни кезиб, бундай одамлар (жувонмардлик)дан кўра эзгу ниятли ва эзгу халқли кишиларни кўрмадим. Шероз ва Исфаҳон аҳолиси, гарчи ўзларини жувонмардларга ўхшасалар-да, аммо улар(янги Хоразм мовароуннаҳр жавонмардлари) ғариб ва мусофирларни сийлаш ва меҳмондўстликда улардан баланд турадилар. Бизда жувонмардлик йўлини тутганларни қадимда “футувват аҳли”, деб атаганлар. “Футувват” сўзи луғавий маъноси “ёшлик” деган маъносини ифодалайди. Ҳусайн Воиз Кошифий (ХВ аср)“Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати”(Мазкур китоб Н. Комилов таржимасида 1994 й. Чоп

этилган) китобида футувватнинг асосий учта мартабаси (хусусияти)ни кўрсатади: 1) саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик; 2) сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-қудрат, қаҳру-ғазабдан пок тутиш; 3) ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш, барчага мурувват кўрсатиш в эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик.

XVIII асрда келиб оврўпад индивидуализм (эгоизм) нинг кучайиши билан шарқона жумардликнинг ўзига хос йўналиши – альтуризм (франц. алтруисме лот. алтер-бошқа) дэган ахлоқий таълимот юзага келади. Унинг назариячиларидан бири француз философи, позитивизмнинг асосчиси О.Контдир (1798-1857).

Эркпарварлик ахлоқий тамойилида инсоннинг ўз қадр-қиймати, ва озод, эркин яшаш мақсади йўлидаги саби-ҳаракатлари ифодаланади. Эркпарварлик ғояси у ёки бу мамлакат, миллат халқининг бошқа давлат, миллат томонидан истило қилиниши, шунингдек илк таталитар жамият типининг шаклланиш давридан бошлаб юзага келади.

Мамлакат учун энг оғир, машъум кулфат-мустамлакалик, миллат, халқ учун қарамлик қилишдир. Тарихда бўлиб ўтган деярли барча урушлар истилочилик ва ундан озод бўлиш йўлидаги жангу жадаллардир.

Истиклол, эркинликдан мамлакат, юрт учун олий неъмат йўқ. Буни теран англаган халқ, унинг йўлбошчилари унга эришиш учун ўз ҳаётларини бағишлаганлар. Спитамен, Жалолидин Мангуберди, Тохир Малик, Амир Темур каби сиймолари мангуликка дахлдордир.

Адолат қонунлари амал қиладиган жамиятда шахс эркинлиги бўлади. Юнон файласуфи Цицерон ўз вақтида “Адолат, ҳақиқат ғояси билан иш кўргувчи жамият эркинликнинг чинакам масканидир” ёзган эди. Том маънодаги эркинлик кишининг ўзлигини англашида, мустақил фикрлашида намоён бўлади. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: “Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги ҳар қандай иқтисодий ёки сиёсий қарамликдан кўра даҳшатлидир”.¹

Қўлга киритилган мустақиллигимизни эркпарварлик тамойиллари асосида теран англаб олмоғимиз зарур.

Ватанпарварлик, миллатпарварлик-ахлоқий тамойиллар бўлиб, уларда кишининг энг юксак туйғуси-ўз Ватанига, миллати, халқига бўлган муҳаббати ифодаланади. Зотан, муҳаббат бобидаги барча олий туйғу, ҳиссиётларимиз “Ватан” дэган сўзда мужассамлашгандир. (Цицерон)

Ватанпарварлик, миллатпарварлик ижтимоий моҳиятга эга бўлса-да, улар конкрет шахс хатти-ҳаракатларига намоён бўлади. Киши учун битта гуноҳ кечирилмайди-бу Ватанга хиёнат қилишдир.

Ватан таркини бир нафас айлама,

Яна ранжу ғурбат ҳавас айлама, деб ўғит беради-бобомиз Алишер Навоий.

Ватанпарварлик-миллатпарварлик тамойиллининг ўзига хос тарзидаги намоён бўлиш шаклидир. Ўз миллати (“миллат” арабча-халқ) билан маънавий

¹ . И. А. Каримов. Жамиятимиз мафқураси хальни-халь, миллатни-миллат љилишга хизмат этсин. Тафаккур” журнали, 1998№2.,4-б.

рухий бирликда бўлган кишигина миллатпарвар бўла олади. Миллатпарварлик кишининг ўзи мансуб бўлган халқ маданияти, тили, анъана, урф-одатларини қадрлашида, уларга содиқлигида ифодаланadi. Бундай хислатни кишиларнинг хусусан, ёшларимизда бугунги кунда мамлакатимизда демократия ниқобида кириб келаётган миллатимиз менталитетига ёт мафкурадан ҳимоя қилишда муҳим аҳамият касб этади. Аммо миллатпарварлик умуминсоний кадриятларга муносабат, инсонпарварлик тамойилли мезони билан ўлчанади. Буни инобатга олмаслик миллатпарварликни миллатчилик, миллатпарастликка олиб келади.

Ахлоқий меъёрлар-киши одобининг дастлабки талаблари бўлиб, улар ахлоқий тамойиллар амал қилишининг зарурий шартидир. Улар кишиларнинг ўзига бўлган муносабати, талабида кечадиган хатти-харакатларда намоён бўлади. Шу маънода ахлоқий меъёрлар ахлоқий қонун-қоидаларининг киши фаолиятининг ички сабаби(мотиви)га айланишининг бошланғич талаблари ҳисобланади. Булар: ростгўйлик, ҳалоллик, камтарлик, хушмуомалалик, камтарлик, сахийлик.

Ростгўйлик кишининг ҳақиқатга нисбатан бўлган ахлоқий танловидир. Ростгўй кишигина ҳақни ноҳақ, ноҳақни ҳақ демайди. Шундай кишигина яхшилик, эзгулик йўлини тутати. Гуноҳнинг боши ёлғондир. Алишер Навоий бу ҳақида шундай ёзади:”Сўзнинг ёлғондан ёмонроқ тури йўқдир. Кимки ёлғон сўзни бировга тўнкагай, ўз қора юзини ёғга бўлайди. Озгина ёлғон ҳам улуғ гуноҳдир, озгина заҳар ҳам ҳалок қилувчидир”.¹

Хушмуомалалик-киши хулқининг муҳим жиҳати бўлиб, тавозеллиги, ҳалим(мулойим табиатли)лилигида намоён бўлади. Хушмуомалалик кишининг бошқалар билан бўладиган муносабатидаги зарур талаб ҳисобланади. Агар шундай ўхшатиш жоиз бўлса, кишини яхши либос қанчалик чиройли, хушрўй кўрсатса, хушмуомалик ҳам уни шунчалик жозибадор қилиб кўрсатади. Алишер Навоий хушмуомаликни шундай тавсифлайди:”Ҳилм(мулойим табиатлик) инсон вужудининг хушманзара мевалик боғидир ва одамийлик оламининг жавоҳирга бой тоғидир. Юмшоқ кўнгилилик-ҳодисалар тўла дэнгиздаги кишилик кэмасининг лангари деса бўлади ва инсоният қадрини ўлчайдиган тарозининг тошига тэнглаштирса бўлади.”²

Камтарлик кишининг ўзи ва ўзгалар қадрини англаши ва баҳолай билиши асосидаги фазилатидир. Халқимиз орасида “Камтарга камол”, “Ўз қадрини билмаган ўзгани қадрини қайдан билсин”, “Ўзингни эр билмаган, ўзгани шер бил” каби кэнг тарқалган нақллар кишидаги ана шу фазилат ҳақидадир. Такаббурлик камтарликнинг муқобили худпарастликдир. Алишер Навоий худпарастликнинг учта феъл-атворини ажратиб кўрсатади. 1) Ўзига бино қўйишлик. Худбиннинг ҳар бир қилган иши ўзига яхши кўринади, 2) ўзини бошқалардан устун қўйиши; 3) ҳақнинг амрига

¹ Алишер Навоий Макбуб ул-љулуб”(љалблар севгилиси”) Т.,1983.,72-73-б.

² Алишер Навоий. Макбуб-ул љулуб. Т.,1983,65-б.

бўсунмаслик. Такаббурлик шайтон иши. Шу боис мутафаккир шоир: “Худпарастликдан бутпарастлик яхшироқдир”,¹деб уқтиради.

Ахлоқий тамойил ва меъёрлар ахлоқ тузилмасининг маънавият таркибий қисми тарзида амал қилишининг зарурий шартларидир.

Хулоса қилиб айтганда, ахлоқий мезоний тушунчалар, тамойил ва меъёрлар ахлоқнинг маънавият ўзаги сифатидаги табиатини белгилайдиган жихатлар бўлиб ҳисобланади.

¹ Ўша жойда. 57-59-б.

3-мавзу. Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари.

Режа:

1. Оила маънавий-ижтимоий муҳит сифатида. Никоҳ ахлоқий муносабат эканлиги. Фуқаролик жамияти оила билан давлат ўртасидаги ўзига хос босқич эканлиги. Давлат мустақиллиги тушунчасининг ахлоқий талқини.
2. Ахлоқий маданият ва касбий одоб. Муомала одоби, этикет. Касбий одобнинг ахлоқий маданият тузилмасидан ўрни.
3. Шахс ахлоқий тарбияси. Замонавий ахлоқий тамойил, восита йўллари.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Адолат” газетаси 2002 йил, 30 август.
2. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. “Фидокор” газетаси.2000, 8 июн.
3. Каримов И.А. инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – олий қадрият. !Халқ сўзи” газетаси. 2005 йил, 8 декабр.
4. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Маъруза матни. Т. 2000 йил.
5. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. “Маърифат” газетаси. 1998 й. 1 апрел.
6. Оллоёров М. Оллоёрова М. Эстетика ва ахлоқшунослик фанларини ўрганиш бўйича услубий тавсиялар. Сам.2006 й.

Оила жамиятнинг асоси, муҳим ҳужайраси ва айна пайтда у маънавий ижтимоий муҳит ҳисобланади. Шунга кўра у жамиятнинг бошланғич ахлоқий асоси вазифасини ўтайди.

Авваламбор оила микро маънавий маскан бўлиб, у қандай ташкил топса, шаклланса, жамият ҳам шундай тараққий этади. Шу маънода оила жамият тизимининг таркибий қисмики, айна пайтда унинг ўзи ҳам макрооиладир. Инсон ана шу микро маънавий-маскан муҳитида вояга етади ва унда ахлоқий фазилатлар эгаси камол топади.

Оила инсониятнинг цивилизация босқичига асосий омил вазифасини ўтайди. Тарих, қадимшунослик (археология) фанларининг кўрсатишича инсоният маълум давр мобайнида оиласиз даврни бошидан кечирган.

Оиланинг тарихан шаклланиши жараёнида инсоннинг табиий-биологик жиҳати, муносабатлари ахлоқий талаб, нормалар асосида ижтимоийлашади. Ва бунинг натижаси ўлароқ ижтимоий характерга эга бўлган эр-хотинлик, ота-она, қариндошлик ташкилот-давлат шаклланади. Оиланинг бундай хусусиятига биринчилардан бўлиб қадимги юнон файласуфи Афлотун

эйтиборини қаратган ва давлат оилаларнинг ўзаро бирлашиши натижасида юзага келади деб тушунтиради.¹

Оиланинг жамиятда ижтимоий-маънавий муҳит сифатида юзага келиши унинг қуйидаги учта жиҳатлари ўзида мужасамлаштиришлиги билан изоҳланади. Айни пайтда улар унинг асосий вазифаси ҳам саналади. Булар: 1) никоҳ; 2) оилавий мулк ва унга эгаллик қилиш; 3) Фарзанд тарбияси. Никоҳ оила тизимининг негизи ҳисобланади.

Оила ва никоҳ турли даражадаги ижтимоий тузилмаларидир. Оила кишиларнинг табиий-биологик (жинсий муносабатлар, уй-рўзғор юритиш, фарзанд кўриш), ҳуқуқий-маънавий муносабатларга (севги-муҳаббат, масъулият, бурч, виждон ва ҳ.) асосланган бирликдир.

Никоҳ эса оиланинг фақат ҳуқуқий асоси бўлиб, оила бошлиқларининг бир-бирлари ва жамият олдидаги ахлоқий ва ҳуқуқий бурч мажбуриятларини, масъулиятини белгилайди. Шунга кўра унинг моҳиятан ижтимоий-маънавий ҳодиса тарздаги мақомати белгиловчи жиҳатдир.

Никоҳ-бу икки жинсдаги кишининг ихтиёр эркинлигига асосланган оила қуришларига берилган фатводир.

Тарих, қадимшунослик, этнография фанларининг кўрсатишича, никоҳ кишилиқ жамиятининг цивилизация томон тадрижий ривожланиб бориши жараёнида такомиллашиб борган.

Никоҳнинг дастлабки шакли – экзогамия, яъни никоҳ бўлиб, унинг ўзи ҳам қуйидаги шаклларда – бочқичлар бўйича оддийдан мураккабга қараб ўзгариб боради. Булар: 1) **полигамия** (кўпникоҳлик); 2) **полигиния** (кўпхотинлилик); 3) **полиандрия** (кўпэрлилик).

Уруғчиликни пайдо бўлиши билан кўпникоҳлилик (полигамия) юзага келади, яқин қариндошлар ўртасида жинсий муносабат-алоқада бўлишни табу.. тақиқларнинг юзага келиши билан изоҳланади.

Полигиния – эркак кишининг чэгараланган миқдордаги аёллар билан полиандрия эса аёл кишининг чэгараланган, бир қанча эркаклар билан никоҳли иттифоқидир.

Никоҳ бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқий ва ахлоқий жиҳатларни ўз ичига олади. Булар; ҳуқуқий, ахлоқий, диний жиҳатлар. Ҳуқуқий томондан, социал норма, талаблар мажмуи билан шартланган бўладик, улар муайян қонун-қоидаларда мустаҳкамланган бўлади. Масалан унинг шартларидан энг муҳими–никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари (йигитлар 18 ёш, қизлар 17 ёшдан никоҳ тузиш ҳуқуқига эга). Шунингдек никоҳнинг давлат томонидан расмий рўйхатга қайд этилиши оилада эр-хотининг ҳуқуқларига доир талаблар унинг ҳуқуқий жиҳати ҳисобланади. Никоҳнинг ҳуқуқий жиҳати унинг ахлоқий жиҳатини заруран тақозо этади-ушбу жиҳатлар уйғунлашган пайтдагина қурилган оила мустаҳкам бўлади. Оила бузилишларининг асосий сабабларидан бири ҳам ана шу уйғунликнинг бузулиши ҳисобланади.

¹ Ъаранг; Платон. Законы // Соч. В-3 т.-М., 1972 т.3. с.148-150.

Никоҳнинг ахлоқий жиҳати асрлар давомида шаклланган севги-муҳаббат, ор-номус, бурч, шарм-ҳаё вафо-каби ахлоқий тамойил, нормалар билан боғлиқдир.

Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, Шарқда хусусан, ўзимизнинг юртимизда аввал-азалдан никоҳнинг ахлоқий жиҳати устивор ҳисобланган. (Абдулла Ориповнинг “Аёл шеърида севги-муҳаббат, вафодорлик ахлоқий тамойиллари ўзининг ифодасини топган.) Ахлоқий томондан қурилган никоҳда севги, яъни томнларнинг муҳаббати етакчи ўрин тутади. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очик, гоҳ яширин севги-муҳаббат бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам розилик шарти билан қурилган оила унинг муҳим томонини ташкил этади. Кўпинча бундай оиланинг қурилишига ота-оналарда норозилик, шубҳа уйғотади, чунки бўлажак келин-куёвнинг оилавий келиб чиқиши, ота-онаси, ахлоқийлиги ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаганлиги учун улар бундан никоҳга қарши бўладилар.

Ҳозиргача Ғарб маданияти, демократияси идеаллари жамиятимиз ҳаётига таъсири кучли бўлса-да, оилалар халқимизга хос урф-одат, анъаналар бўйича қурилмоқда. Бунда, айниқса, ота-она, маҳалла қўшниларнинг фикрлари, иштироки муҳим жиҳат ҳисобланади. Масалан, ўтказилган социологик тадқиқотлар натижасига кўра, сўровга жалб қилинган, оила қураётган ёш йигит-қизларнинг 83,3 фоизи оила қуриш никоҳдан ўтишда ота-оналарнинг розилиги, оқ фотиҳаси зарур деб ҳисоблайдилар.¹

“Сизнингча, никоҳдан ўтиш ҳақидаги масалани ҳал қилишида маҳалла, яқин қўшниларнинг фикрини ҳисобга олиш керакми?” деган саволга эса уларнинг 47,6 фоизи” албатта, керак бу муҳим” деб, 38,8 фоизи” керак жуда зарур бўлган ҳолда” деб жавоб берадилар.²

Ҳозирги пайтда никоҳнинг ҳуқуқий жиҳати шариат қоидалари асосида мустақкамланади. Бундай ҳолатда ҳар иккала томон розилиги олинади ва диний маросимлар ўтказилади (ислом динида мулла томонидан фотиҳа сураси ўқилади, христиан динида черков олдида ва художўй черков отаси томонидан керакли маросимлар ўтказилади. Мазкур никоҳда ҳам томонлар бир-бирига ҳурмат қилишга, ҳаётнинг аччиқ ва ширин кунларида бирга елкадош бўлишни ўз зиммаларига оладилар.

Никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоқи бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда табиий-эҳтиёжни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражалидир. Шунинг учун никоҳсиз қурилган оилалар жамият олдида бурч ва маъсулиятсиз яшайдилар ва унда туғилиб вояга етган фарзандлар ҳам етук инсонлар бўлиб шаклланмайдилар.

Оиланинг иккинчи жиҳатини оилавий меросий муносабатлар бу унинг мавжудлиги, мустақиллигини, тинч осойишталиги таъминловчи моддий асос ҳисобланади. У оила аъзоларнинг балки маънавий эҳтиёжларни қондириш, бахтли ҳаёт кечиришларининг муҳим омилдир. Оилавий бойлик,

¹ Ўларанг: Раъно Убайдуллаева. Демократик давлат ва фуъларолик жамияти лъуришда миллий менталитетни қисобга олиш.//ижтимоий фикр “Инсон кўлуълари. №2(34) 2006, 42-б.

² Ўша жойда.

молу-мулк ҳалол меҳнат билан топилган пайтдагина оилада ахлоқий муҳит юзага келади. Оилада асосан эркак киши етакчилик қилади. Оилани бошқариш ва уни моддий жиҳатдан таъминлаш унинг зиммасига юкланади. Аёл киши оилада кўпроқ уй-юмушлари, фарзанд тарбияси билан машғул бўладилар.

Моддий жиҳатдан таъминланган оилаларда кўпинча фарзандлар турли ахлоқсиз йўлларга кириб кетиши мумкин. (Ўғирлик, қаллоблик ва ҳ.) Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, моддий бойлик ҳеч қачон оилада устувор характерга эга бўлмаслиги лозим, акс ҳолда, ундай оила ахлоқсизликка, тубанликка юз тутаяди. Ҳадиси шарифларда: “Оила моддий жиҳатдан қанча фаровон бўлса ҳам, лекин эр-хотин бир-бирларидан маънавий озика тополмаса, у энг қашоқ оиладир”, дейилади.

Шунинг учун ҳукуматимиз кам таъминлаган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича доимий равишда тадбир-чораларни амалга ошириб бормоқда.

Оиланинг учинчи жиҳати фарзандлар тарбиясидир. Бу ҳар қандай жамиятда ниҳоятда катта жамиятда катта аҳамиятга эга бўлган долзарб масаладир. Оилада асосан аёл кўпроқ фарзанд тарбияси билан машғул бўлса-да, лекин конституциямизнинг 14 боби 64-моддасида ота-она ўз фарзандларини вояга етказишда бирдек маъсулдилар, деб кўрсатилган. Шуни яхши тушуниб олиш керакки, оилада, фарзанд тарбиясида ҳуқуқийликдан кўра ахлоқийлик устувор характерга эгадир. Бошқача қилиб айтганда ота-она фарзандларига юксак ва олийжаноб ахлоқий фазилатлари билан намуна бўла олишлари билан тарбияни амалга оширадилар. Халқ тилида айтганда “Қуш уясида кўрганини қилади”.

Ота-она фарзандлар тарбияси учун ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий жиҳатдан бирдек жавобгардилар.

Комил фарзандлар тарбияси оилани мустаҳкам ва унинг жамиятининг кичик ҳужайраси сифатидаги мавқени таъминловчи муҳим омиллардан биридир. Шунга кўра фарзандлар тарбияси жамиятнинг келажагини белгилайди.

Айни пайтда фарзандлар ҳам ота-она олдида ўз бурчларини адо этишлари лозим.

Ўзбек халқининг энг қадимий даврлардан бошлаб то ҳозирга қадар давом этиб келаётган, ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган ажойиб қадриятлардан бири ота-онани юксак даражада эъзозлаш, иззат-икромлари, ҳурматларини жойига қўйишдир. Ота-онани кадрлаш, уларнинг дуоларини олиш – болаларнинг фарзандлик бурчдир.

Буюк бобокалонимиз Алишер Навоий бу борада шундай ўғит беради: Ота-она иккисига хизматни бирдек қил. Икки дунёни обод бўлишни истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол. Туни кунингга нур бериб турган–бирисини ой англа, бирисини қуёш”.

Ҳадису шарифларда фарзанднинг ота-она олдидаги қарздорлиги ҳақида шундай дейилади: “Қайси бир мусулмон фарзанди савоб умиди билан эрталаб ота-онасини зиёрат қилса, Оллоҳ таоло унга жаннатдан иккита эшик очади”.

“Ота-оналарнинг кексайган вақтда ҳар иккисини, ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин, ва яна хор бўлсин”. “Ким ота-онасини рози қилса унга тубо(жаннатдаги дарахт) насиб бўлиб, Оллоҳ таоло унинг умрини зиёда қилади.

Оила турли хил сабабларга кўра бузиладика, уларнинг асосийларидан бири фарзандлар тарбияси билан боғлиқдир.

Шунингдек оила табиий сабабларга кўра ҳам бузилади. Бу асосан ота-онанинг ёки улардан бирининг вафотидан сўнг жанжал, низолар туфайли юз беради.

Бундан ташқари оила никоҳнинг бекор қилиниши муносабати билан ҳам бузилади. Никоҳнинг бекор қилинишнинг турлича сабаблари бор. Хусусан фарзандсизлик, турмуш ўртоғига хиёнат ва бошқалар.

Ота-онага бўйсунидан бош тортишга йўл қўйиш боланинг кўпол бадхулқ, нокам бўлиб етишувига олиб келади. Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи, маскани сифатида катта аҳамият касб этади.

Оила мустаҳкам, тинч, фаровон, соғлом, бахтли бўлсагина жамиятда барқарорлик вужудга келади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда оилани мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Асосий қонунимизнинг “Оила деб аталган 14-бобидаги 64-65-моддаларида оиланинг мавқеи қуйидагича белгиланади. “оила жамиятнинг бир бўғинидир ҳамда жамият ва Давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга”. “Оналик ва болалик Давлат томонидан муҳофаза қилинади”.

Ахлоқий маскан бўлиш оила жамиятини, миллатини ташкил этади. Мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамияти оила ва давлат ўртасидаги муҳим босқичдир. Бунда мазкур фуқаролик жамияти ўзига хос хусусияти унда ахлоқий тамойиллар жамиятнинг ўз-ўзини бошқариш босқичига ўтишнинг асосий омили бўлиб хизмат қилишлиги билан изоҳланади. Бу ўринда Президентимизнинг қуйидаги фикрини эсда олиш мақсадга мувофиқдир: “ Фуқаролик жамиятининг энг асосий белгиси—бу давлатнинг вазифаси—ваколатларини жамоат ташкилотларига босқичма-босқич ўтказиш орқали фуқароларнинг ижтимоий фаолиятини, сиёсий-ахлоқий маданиятини оширишдан иборатдир.”¹

Фуқаролик жамияти моҳиятан оила ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг нисбатан уйғунлашган даражадаги жамият тизимидир. Чунки фуқаролик жамиятнинг асосий хусусиятларидан бири бу ўз-ўзини бошқариш(тамойили) ҳисобланадиги, бунда ушбу тамойил оила билан бошқарувчи сиёсий ташкилоти бўлган давлат ўртасидаги муносабатни уйғунлаштириш омили бўлиб хизмат қилади.

Ўз-ўзини бошқариш тизимига ўтиш жараёнида давлат функциялари аста-секинлик билан жамоат, нодавлат ташкилотлари зиммасига ўта боради. Ўзбекистон Конституциясининг 105 моддаси ва “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунни 1-моддасига биноан, шаҳар

¹ Халъ сўзи” газетаси, 2004 й. 23 июн.

кишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинларини –ўзини-ўзи бошқариш деб белгиланадики, улар 2,5 йил муддатга раиси(оқсоқолли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришда фуқароларга ўз ҳуқуқларини рўйёбга чиқаришга кўмаклашадилар, ўз ҳудудларидаги ижтимоий ва ҳўжалик вазифаларини ҳал этиш, оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш, давлат ҳокимияти, бошқарув органлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Президентнинг фармонларини, ҳукуматнинг, халқ депутатлари маҳаллий Кэнгашлари ва ҳакимларнинг қарорларини бажаришда фуқароларни бирлаштирадилар.

Ўзини-ўзи бошқариш тамойили ҳар бир фуқародан жамиятдаги сиёсий-ижтимоий жараёнларда фаол субъект сифатида иштирок этиш билан бирга, улардан ўзида юксак ахлоқий фазилатларни шакллантиришларини талаб қилади. Ушбу вазифани барча тарбия йўналишларида ахлоқий тарбиянинг устувор мавқеи ўзаро бирлик орқали амалга оширилади. Шунга кўра барпо этилаётган жамият мамлакатимизда.. Ғарб мамлакатларидаги фуқаролик жамиятидан ана шу жиҳати билан фарқ қилади. Агар Ғарб мамлакатлари бошқариш тизимида қонунчилик етакчилик қилса, бизда маънавий ахлоқий йўналиш белгилловчи мавқеини эгаллайди.

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этишда давлат бош ислоҳотчи вазифасини ўтайди. Давлат турли-туман бошқарув ва ташкилий институтлар мажмуаси бўлиб, унинг энг муҳим вазифалардан бири-бу жамият ва шахс муносабатларини уйғунлаштиришдирки, буни у энг аввало таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш мукаммаллаштириш орқали амалга ошади.

1997 йилдан бошлаб амалга оширилаётган “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” бу соҳадаги асосий ютуқларимиздан бири бўлиб, у халқимизнинг интеллектуал салоҳиятини ошириш билан бирга уларнинг ахлоқий маданиятини шакллантиришга фуқаролик жамиятига мувофиқ келувчи етук кадрлар етиштиришга қаратилгандир.

2. Режадаги иккинчи савол ахлоқий маданият ва касбий одоб масаласи бўлиб, у ахлоқшуносликдаги асосий мавзулардан бири бўлиб ҳисобланади.

Давлат ва фуқаролик жамияти учун хос бўлган жамият ва шахс уйғунлигига муайян даражасини фуқароларнинг ахлоқий маданияти даражаси орқали эришилади. Ахлоқий маданият шахснинг жамият томонидан қабул қилинган, инсонда завқ уйғотувчи тажрибаларнинг ўз ҳаёти фаолиятида амал қилиши, қўллаши, ҳаёт тарзига сингиб бориши, ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига қамраб олади. Шунга кўра ахлоқий маданият умумий маданият тизимининг таркибий қисми бўлиб, шахснинг жамият ахлоқий тажриба, нормаларини эътиқод даражасида ўзлаштириши, хатти-ҳаракатлари, ҳаётини фаолиятида намоён этиш малака кўникмаларидир. Ахлоқий маданият шахс ва жамият ўртасидаги муносабатлари, уларнинг мақсад манфаатларини уйғунлаштиришнинг омили бўлиб ҳисобланади. Чунки ижтимоий

муносабатлар тараққиёти даражаси ахлоқий норма, тамойилларнинг жамият аъзолари томонидан қай даражада ўзлаштирилганлиги билан белгиланади.

Ахлоқий маданият тузилмаси муайян таркибий қисмлардан иборат бўлиб, булар қуйидагилар: 1) муомола одоби; 2) этикет; 3) касбий одоб.

Ижтимоий муносабатлар—бу кишилар ўртасидаги кундалик, турмуш, ишлаб чиқариш жараёнида шаклланадики, бу жараёнда ахлоқий меъёрларга риоя қилиш—муомола одоби муҳим аҳамият касб этади. Шунга кўра муомола одоби ижтимоий характерга эга бўлиб, у моҳиятан шахс ахлоқий маданияти шаклланишининг дастлабки босқичи ҳисобланади.

Муомола одоби кишининг хушмуомалалик, ростгўйлик, камтарлик, ҳалолик каби ахлоқий меъёрларга қай даражада риоя қилиши, турмуш тарзида қўллай билишида намоён бўлади. Халқимиз орасида кэнг тарқалган ҳикмату нақлларда муомола одобининг ана шу жиҳатлари ўз ифодасини топган. Масалан: “Ширин сўз жон озиғи, ёмон сўз-бош қозиғи”, “Яхши топиб гапиради, ёмон-қопиб”, “Тиғ яраш битади, сўз яраси битмайди”, “Дўст ачитиб гапиради, душман-кулдириб” ва бошқ.

Бундай ҳикматларнинг ҳар бирида мужассамлашган фикр минг йиллар давомида кишиларнинг ҳаётий тажрибасида юзага келган ҳақиқатлардирки, бунга кўпинча эътибор берилмайди. Ваҳоланки, кишининг ахлоқий-маънавий хислатлари энг аввало муомола маданияти одобиди намоён бўлади. Бу ўринда биргина мисол келтириш билан чекланишимиз мумкин. Демак, бир киши берган ваъда бўйича ўз таниши билан келишилган учрашувга атайлаб бормади. Бир қарашда оддий бир ҳол бўлиб кўринган ваъдага вафо қилмаслик аслида ростгўйлик ахлоқий меъёрининг бузилишидирки, бунда киши ўзига нисбатан ишончини йўқотади.

Этикет—бу кишиларнинг ўзаро муносабатига тегишли умумий тарзда қабул қилинган ва риоя қилиниши талаб этиладиган ахлоқий қоидалардир. Шунга кўра у муомола одобининг расмийлашган шаклидирки, у ҳар бир халқнинг урф-одати, хулқ-атвори билан бевосита боғлиқ одоб қоидалари ҳисобланади. Масалан, бизнинг халқимиздаги меҳмондорчилик, дастурхон устида ўтириш — овқатланишнинг одоб қоидалари—этикетлардан (дастурхон тўрида энг катталарнинг ўтириши, овқат ейиши уларнинг бошлаб бериши ва бошқ.)дан Ғарб — Оврўпа халқларнинг бу борадаги этикетлари фарқ қилади. (Бу ўринда Махтумқулининг: “Ҳар йигитнинг аслини билай десангиз, марақада ўтириб туришинг кўринг” деган сўзларини эслаш kifоя).

Бугунги глобаллашув, дунё халқлари маданий алоқаларининг кэнгайиб боришида кишиларимизда, айниқса ёшларимизда миллий қадриятларимизга содиқлик руҳида тарбиялаш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Шунга кўра ёшларимиз миллий этикет кўникмаларини шакллантириш бугунги тарбия тизимининг муҳим вазифаси ҳисобланадики, оила буни амалга оширувчи асосий субъект саналади. Дарҳақиқат, одоб кўникмалари болада ёшлиқдан бевосита ота-онанинг намунавий хатти-ҳаракатлари таъсирида шаклланади. “Қуш уясида кўрганини қилади” деган халқ ҳикматида ана шу оддий ҳақиқат мужассамлашгандир.

Этикет муомала одоби сифатида фақат муайян миллат, халқ муносабатидаги эмас, балки халқаро ижтимоий-сиёсий миқёсида, хусусан, дипломатия соҳасида қабул қилинган қонун-қоидалар тарзида ҳам амал қилади. Бундай қонун қоидалар расмий ҳарактерга эга бўлиб, уларга элчилардан тортиб, давлат бошлиқларигача бирдай риоя қилиши талаб этилади. Ва уларни бузиш қатъиян тақиқланадики, бунга йўл қўйилган ҳолда катта жарима тўланади. (Собиқ шўролар мамлакатининг бошлиғи Н, С, Хрушчев 1962 йилда БМТ ассамблеясида маъруза қилиш этикетини бузганлиги учун унга жарима белгиланган эди).

Касб одоби ахлоқий маданиятнинг моддий ва маънавий ишлаб чиқариш жараёнида амал қилиш шаклидир. Бошқача қилиб айтганда, касб одоби муайян ишлаб чиқариш соҳасида шуғулланувчи шахс-касб эгасининг ўз ижтимоий бурчини ахлоқий норма, меъёрлар мезонидан ўташ маданиятидир. Касб одоби бир-бири билан узвий боғлиқ икки жиҳатни ўз ичига олади: ҳуқуқий ва ахлоқий. Касб эгасининг ўз бурчини жамиятнинг мақсад ва манфаатларига мувофиқ мажбурият доирасида бажариши биринчи жиҳат моҳиятни ифодаласа, иккинчи жиҳатнинг моҳияти эса ихтиёр эркинлиги, ахлоқий танлов асосланишлиги билан изоҳланади. Ва қайд этилган жиҳатлар ўзаро узвий бирликда касб эгаси фаолиятида ахлоқий муносабат тарзида намоён бўлган пайтдагина касб одоби ахлоқий маданиятнинг амал қилиш шакли ҳисобланади. Дарҳақиқат, масалан, шифокор-врачнинг касб одоби Гиппократга қасамёдини фақат мажбурият доирасида эмас, балки ахлоқий танлов тамойиллари асосида адо этишлигида намоён бўлади. Шунини таъкидлаш керакки, касб одобида ҳуқуқий жиҳат белгиловчи, устувор томон ҳисобланади. Ва шу боис ҳеч бир табиб, ҳатто ўзининг ашадий душманини ҳам даволамасликка ҳаққи йўқ.

Касб одоби ҳуқуқий ва ахлоқий жиҳатларининг бирлиги тамойили барча касб эгаларига ҳам бирдек таллуқлидир.

Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, касб одоби турли тоифадаги кишилар ўртасидаги ўзаро алоқа муомала одоби бўлиб қолмасдан, айна пайтда унда шахс ва жамият ўртасидаги ижтимоий муносабатлар ифодаланади. Чунки ҳар бир ижтимоий гуруҳ касбий вазифа-бурчларини бажаришига кўра иерархияли, мавқега эгадирларки, бунда уларнинг бири иккинчисига нисбатан имтиёзли ҳуқуқга эга бўлади. Чунончи, ўқитувчи уқувчига нисбатан, мактаб директори ўқитувчига нисбатан ва ҳ.

Шу жиҳатдан олиб қараганда касб одоби маданияти жамият ва шахс муносабатларини уйғунлаштиришда муҳим мавқени эгаллайдики, бу айниқса бугунги кунда мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этишда муҳим аҳамият касб этади. Зотан бундай жамият ўз моҳиятига кўра ўз-ўзини бошқа тамойилига асосланган тизим бўлиб, бунда фуқароларнинг ахлоқий маданияти устувор мавқени эгаллайди.

3. Ахлоқшунослик, биринчи маърузамизда кўриб ўтганимиздек, амалий фалсафада бўлиб, унинг у ахлоқий билимлар, тамойиллар, меъёрлар, норматалабларни кишиларнинг хатти-ҳаракатига турмуш-тарзи, ҳаётий фаолиятимизга айлантириш масаласи тадқиқи билан шуғуланишлиги билан

изоҳланади. Ва бунда мазкур фан бевосита ахлоқий тарбия амалиёти, яъни уни амалга ошириш жараёни билан шуғулланилади, балки мазкур тарбиянинг мақсади, вазифалари ва восита усуллари фалсафий-назарий, тажрибавий-баъний усуллари кўрсатиб беради. Шунга кўра ахлоқшунослик педагогика фани ва тарбия малиёти учун дастуриламалӣ аҳамиятга эга бўлган илм соҳаси ҳисобланади.

Ахлоқий тарбия умумий тарбия тизимининг, фалсафий тил билан айтганда субстанциявий асосини ташкил этади. Чунки барча тарбия йўналишлари (эстетик, сиёсий-мафкуравий, ҳуқуқий, жисмоний ва ҳ.)нинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишда ахлоқий тарбия асосий восита – омил бўлиб хизмат қилади.

Чунки умуман ҳар қандай тарбиянинг амалий кўриниши, унинг мақсад, вазифаларининг қай даражада реаллашиши шахс ахлоқий тарбияси даражаси билан белгиланади. Ва шунга кўра ахлоқ маънавиятнинг негиз элементи ҳисобланади.

Инсон маънавият соҳиби эканлиги унинг маданияти даражаси билан белгиланади. Шунга кўра шахс ахлоқий тарбияси инсон моҳияти билан боғлиқ азалий фалсафий муамолардан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки барча тарбия йўналишлари ўзаро бирликда жамият ва шахс маънавиятини шакллантириш учун хизмат қилиб мазкур жараённинг натижаси ахлоқийлик мезонлари билан ўлчанади. Шу боис ахлоқий тарбия масаласига ҳар бир даврда ўта долзарб вазифа сифатида қаралган. Тарихдан маълумки, ахлоқий тарбия Конфуций, Платон, Аристотел, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Аҳмад Юкнакий, Авлоний каби мутафаккирларнинг диққат марказларида бўлган ва улар ўзларининг бу ҳақда ноёб фикрларини мерос қилиб қолдирганлар. Бу ерда ҳар бир аллома фикрига тўхталиш имконияти эга бўлмасда, айримларининг фикрини келтириб ўтамиз. Юнон файласуфи Афлотун (эр. авв. 4 аср)нинг фикрича “Тарбия фақат азалдан инсонга берилган фазилатларни шакллантиради, юзага чиқаради, холос. Борди-ю тарбия нотўғри берилса, у ҳолда инсондаги азалий фазилатлар ўзгариши ёки ўчиши мумкин.

Ахлоқий тарбия инсонни комилликка элтувчи йўлларнинг энг асосийси ҳисобланади. Юнон файласуфи Арасту (эр. авв. 4 асрда) “Маънавий баркамол инсон ақл билан фазилат бирлигига амал қиладиган кишидир. Фазилат (ахлоқий-тарбия маҳсули) инсоннинг кўлга киритган сифатидир.”-деб таъкидланган эди. Шунга кўра ахлоқий тарбия шахсни маънавий-руҳий камол топишнинг асосий йўналиши ҳисобланади. Шахсни ахлоқий тарбиялаш мураккаб узлуксиз жараён бўлиб у жамият учун энг долзарб масала ҳисобланади. У ўз вақтида буни таниқли маърифатпарвар Абдулла Авлоний бир жумла билан ифодалаб берган эди: “Тарбия (ахлоқий тарбия изоҳ бизники) биз учун ё ҳаёт-ё мамот, ё нажот- ё ҳалокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир”. Алломанинг ушбу фикри ҳозирги кунда ёшларимизни миллий истиқлол ғояси руҳида тарбиялашда дастуриламалӣ аҳамият касб этмоқда.

Шахс ахлоқий тарбияси ахлоқий фазилатлар, меъёр ва тамойилларнинг муайян усул ва воситалари ёрдамида амалга оширилади.

Ахлоқий тарбиянинг асосий мақсади маънавий-ахлоқий баркамол шахсни шакллантириш бўлиб, бу ахлоқий норма, тамойил ва меъёрларни ҳар бир кишининг фаолияти, мотиви ҳатти-ҳаракатининг мазмуни, турмуш тарзига айлантириш вазифаси орқали амалга оширилади. Шу маънода ахлоқий тарбия—бу шахснинг ахлоқий маданиятини шакллантиришга қаратилган узлуксиз, тизимли жараёндир.

Мазкур вазифа бир-бирини тақозо этувчи объектив ва субъектив омиллар бирлигида амалга ошади. Жамият маънавий ҳаёти даражаси ахлоқий тарбиянинг объектив шароити—омили ҳисобланади. Мазкур тарбиянинг субъектив омили эса инсондаги илоҳий ноёб неъмат ахлоқийликни муайян тамойил восита ва усуллар билан такомиллаштиришга қаратилган мақсадли жараёндир.

Ахлоқий тарбия қуйидаги тамойиллар орқали амалга оширилади: 1) намунавийлик; 2) ўз-ўзини тарбиялаш; 3) узлуксизлик.

Намунавийлик — бу тарбияланувчига ахлоқий меъёрларнинг конкрет шахс фаолиятида қай даражада реаллашганлигини ибрат қилиб кўрсатишдир. Мазкур тамойил айна пайтда тарбиялининг ўзи тарбияланган бўлиши керак деган тамойилга амал қилишни талаб этади.

Намунавийлик тамойили, айниқса, ёшларга оила, мактабларда одоб, хулқ кўникмаларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки болалар табиатан тақлидчи бўладиларки, улар бундай кўникмаларни биринчи галда ўз ота-оналари, ўқитувчиларидан оладилар. Шунинг учун ҳар бир ота-она, педагог ёшларни фақат ўғит, насиҳат билан бериш билан эмас, балки намунавий хатти-ҳаракати, ўрнатилган кўрсатиш орқали тарбиялаши талаб этилади.

Ўз-ўзини тарбиялаш ахлоқий тарбия жараёнининг фаолият сифатида амал қилишнинг ўзига хос шакли ҳисобланади. Ўз-ўзини тарбиялаш—бу кишининг ўз-ўзини англаши, жамиятнинг эҳтиёжи, мақсади мезонидан туриб ўз-ўзига баҳо бериши, ўз-ўзини назорат қилиши асосида кечадиган фаолияти бўлиб, бунда у ўзини шахс сифатида шакллантиради. Шахсда бундай қобилият мақсадга қаратилган тарбия жараёнида шаклланади. Ва бундай тарбия биринчи галда оилада амалга ошириладигани, бунда ота-онанинг фарзандларга намуна кўрсатиши муҳим роль ўйнайди.

Ўз-ўзини тарбиялаш ижобий сифатларини такомиллаштириш ва салбий нуқсонларни тузатишга қаратилган онгли ва мунтазам фаолият деб таърифланади. Лекин, шахсда ўзининг салбий хислатларини тушуниш, уни йўқ қилишга интилиш, яхши фазилатларни ривожлантириш учун ҳаракат қилиш фаолияти ўз-ўзидан вужудга келмайди. Бунинг учун барча тарбиячилар кунт билан ёшларни ўзига нисбатан талабчанлик нуқтаи-назари билан қараш йўлида талай иш олиб боришлари лозим. Бу ўринда болани кимга ўхшаши ва кимдан ибрат олишига кўмаклашиш зарур. Аммо бу иш буйруқ ёки кўрсатма шаклида эмас балким, фикр-хоҳиш билдириш ёки маслаҳат тарзида амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Танқидий қараш вужудга келмасдан туриб ўз-ўзини тарбиялаш амалга ошмайди. Лекин бошқа кишилардаги камчиликларни танқид қилиш кифоя

қилмайди. Балким ўзига нисбатан қаттиқ талабчан бўлиш, ўз камчиликларни англаш ва уларни қунт билан йўқотиш муҳим аҳамиятга моликдир. Ўзига нисбатан талабчан бўлмаслик, ўз нуқсонларини тан олмаслик, худбинликка ва ниҳоят ахлоқий тубанликка олиб боради. Ўз-ўзини тарбиялаш йўлида ижобий натижага эришмоқ учун ёшларда ўз хулқ-атворини тўғри баҳолаш қобилиятини ривожлантириш, ўзи учун маъқул ахлоқий идеал танлаш истагини вужудга келтириш лозим. Бу оқил она тарбия жараёни ва мураббийларнинг шахсий таъсири орқали вужудга келади. Инсонда ўз-ўзини тарбиялаш хусусиятлари кичик ёшда бошланиб, ёши улғайган сари такомиллашиб боради. Хусусан ўсмирлик даврида тақлидчанлик анча ривож топади. Улар ижобий шахслардан ибрат олиш билан бирга баъзан салбий мард, ботирлардан таъсирланиб уларнинг ножўя йўлларидан бориб қоладилар. Натижада: манманлик, икки юзламачилик, бағритошлик, ичкиликбозлик, ҳаттоки ўғрилиқ каби ёмон сифатларни йўқотишга уринадилар. Ўзларидаги салбий ҳаракатларни ижобий фараз қилиб баъзан жиноятлар содир қиладилар. Ўз-ўзини тарбиялаш жараёнини педагогик назоратсиз (стихияли ҳолида) қолдириб бўлмайди. Чунки ёшлар ҳаётий тажриба ва шунингдек ҳуқуқий билимдонлик етишмайди. Унинг устида айрим ўсмирлар ўжарликни принципаалликни деб хато тушуниб ахлоқсизлик даражасига тушунадилар.

Узлуксизлик ахлоқий тарбиянинг муҳим тамойили бўлиб, мазкур тарбиянинг барча йўналишлар билан узвий бирликда ва тарбия субъектларининг (оила тарбия муасасалиги мактаб, олий мактаб, жамоат ташкилотлари)нинг ўзаро алоқадорликда фаолият кўрсатишни тақозо этади.

Ахлоқий тарбиядаги узлуксизлик-тамойили таълим ва тарбия бирлигида амалга ошириладики, бу кўпинча тарбия хусусан, ахлоқий тарбия амалиётида назардан четда қолдирилади.

Ахлоқий тарбия бир қатор воситалар орқали амалга оширилади: Булар; оила, меҳнат, санъат, оммавий ахборот воситалари ва ҳ. Шахс ахлоқий тарбияси аввало оиладан шаклланади. Тўғрироғи, у она қорнидан бошланади деган гап бежиз айтилмаган. Чунки аввало ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак. Ота-она ўзининг ахлоқий фазилатлари билан фарзандига намуна бўла олиши керак. Шунинг учун уларнинг зиммасига қаттга маъсулият юклангандир.

Ахлоқийлик инсоннинг инсонийлиги унинг ахлоқий тарбия маҳсули бўлган ахлоқий маданиятида ифодаланади. Шунга кўра ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда қаттга бўлиб, оила унинг асосий омил – воситаларидан бири ҳисобланади.

Меҳнат ҳам шахсий ахлоқий тарбияловчи муҳим воситаларидан биридир. Инсонни ҳалолликка, покликка ўргатади. Меҳнатга ўрганмаган киши дангаса, лоқайд, беъмани, адолатсиз, мол-дунёга берилувчан, тайёрга-айёр, хасис, пасткаш, такаббур каби иллатлар эгасига айланади.

“Меҳнат инсонни улуғлайди” деган мақолда қаттга ҳикмат бор. Ижодий меҳнат инсонни инсон қилиб тарбиялайди, комилликка элтади, сабр тоқатли

бардошли қилади. Шунинг учун оила, мактабда болаларни меҳнатга ўргатиш – меҳнат тарбиясини амалга ошириш муҳим долзарб вазифа ҳисобланади.

Санъат ахлоқий тарбия воситалар тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки санъат асарларида ахлоқий мезоний тушунчалар, тамойиллар мазмун-моҳияти бадиий образларда мужассамлашади. Шунга кўра шахсда санъат асарларини эстетик идрок этиш, ундан маънавий-руҳий ғизоланиш қобилиятини шакллантириш ахлоқий тарбиянинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Ва худди мана шу вазифани амалга оширишда ахлоқий ва бадиий-эстетик тарбиянинг мақсад ва вазифалари ўзаро муштараклашади.

Санъат турлари орасида бадиий адабиёт алоҳида мавқени эгаллайди. Чунки бадиий асарларда ахлоқий эстетик идеаллар, конкрет қаҳрамонлар образида мужассамлантирадиги, улардан ўқувчи яшашдан мақсад нима ва қандай яшамок деган азалий ахлоқий саволларга нисбатан жавоб топади.

ЭСТЕТИКА

1-мавзу: Эстетиканинг тадқиқот доираси, мақсади ва вазифалари.

Режа

1. Эстетика фанининг тадқиқот доираси ва мақсади.
2. Эстетиканинг фалсафий фан сифатидаги моҳияти.
3. Эстетиканинг бошқа фанлар билан ўзаро муносабати.
4. Эстетиканинг амалий аҳамияти ва вазифалари.

1. Эстетика ёхуд нафосат энг қадимги фанлардан бири. Унинг тарихи икки ярим-уч минг йиллик вақтни ўз ичига олади. Бироқ у ўзининг ҳозирги номини ХҲИИИ асрда олган. Унгача бу фаннинг асосий муаммоси бўлмиш гўзаллик ва санъат ҳақидаги мулоҳазалар ҳар хил санъат турларига бағишланган рисолаларда, фалсафа ҳамда илоҳиёт борасидаги асарларда ўз аксини топган эди. «Эстетика» атамасини биринчи бўлиб буюк олмон файласуфи Александр Баумгартен (1714—1762) илмий муомалага киритган. Бунда у бошқа бир улуғ олмон файласуфи Лайбниц (1646-1716) таълимотидан келиб чиққан ҳолда муносабат билдирган эди. Лайбниц инсон маънавий оламини уч соҳага – ақл, ихтиёр, ҳиссиётга бўлади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида фалсафий жиҳатдан ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Баумгартенгача ақлни ўрганадиган фан–мантиқ, ихтиёрни ўрганувчи фан эса-ахлоқшунослик (этика) ни фалсафада кўпдан буён ўз ўрни бор эди. Бироқ ҳиссиётни ўрганадиган фан фалсафий мақомдаги ўз номига эга эмасди. Баумгартеннинг бу борадаги хизмати шундаки, у «ҳис қилиш», «сезиш», «ҳис этиладиган» сингари маъноларни англатувчи юнонча аистҳетикос–«ойэстетикос» сўзидан «эстетика» (олмонча «эстетик»- «эстетик») иборасини олиб, ана шу бўшлиқни тўлдирди.

Баумгартен Эстетикани ҳиссий идрок этиш назарияси сифатида илгари сурди. Лекин, кўп ўтмай, у гоҳ «гўзаллик фалсафаси», гоҳ «санъат фалсафаси» сифатида талқин этила бошланди. Эстетикафанининг энг буюк назариётчиларидан бири Ҳегел эса ўз маърузаларининг кириш қисмида ёзади: «Эстетика» деган ном муваффақиятсиз чиққани ва юзаки экани сабабли бошқа атама қўллашга уринишлар бўлди. Сўзнинг ўз-ўзича бизни қизиқтирмаслигини назарда тутиб, биз «эстетика» номини сақлаб қолишга тайёрмиз, бунинг устига, у одатий нутққа сингишиб кетган. Шунга қарамай, бизнинг фанимиз мазмунига жавоб берадиган ибора, бу–«санъат фалсафаси» ёки яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда-«бадий ижод фалсафаси».

Ҳегелнинг «эстетика» атамасидан кўнгли тўлмаганлигига жиддий сабаблар бор. Булардан бири–юқорида унинг ўзи айтиб ўтган фикрлари бўлса, иккинчиси–мазкур сўзнинг барча ҳис-туйғуларга тааллуқлилиги. Ваҳоланки, фанимиз фақат нафосатли ҳис туйғулар ва уларнинг зиддини назарда тутди. Айниқса, мана шу иккинчи сабабга кўра, «эстетика» атамасининг талабга жавоб бериши шубҳали. Бунинг устига аллақачон фанимизнинг тадқиқот доираси санъат ҳудудидан чиқиб, инсон ҳаётининг деярли барча соҳаларига ёйилиб кетган. Шу боис биз «Эстетика» атамасини илмий муомалага киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Зеро мазкур атамага асос бўлган

«нафис», «нафислик», «нафосат» сўзлари ўз қамрови билан фанимиз талабига тўла жавоб бера олади. «Нафис» сўзи «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да-гўзал, нозик, латиф, ёқимли, бадий жихатдан жуда юксак маъноларида изоҳланади. Бундан ташқари «эстетика» («эстетик») сўзи олмонлардаги ёки руслардаги каби бизда кэнг ёйилиб, халқимиз нутқида сингишиб кетган эмас.

Энди фанимизнинг моҳиятини англатадиган «санъат фалсафаси» ва «гўзаллик фалсафаси» ибораларига тўхталамиз. Эстетикатарихида биринчи ибора тарафдорлари кўпчиликни ташкил этади. Лекин, юқорида айтиб ўтганимиздек, санъат фанимизнинг ягона тадқиқот объекти эмас. Ҳозирги пайтда техника нафосатшунослиги ва унинг амалиётдаги соҳаси дизайн, атроф-муҳитни гўзаллаштириш, табиатдаги нафосат борасидаги муаммолар билан ҳам бизнинг фанимиз шуғулланади. Шу боис унинг қамровини санъатнинг ўзи билангина чегаралаб қўйишга ҳаққимиз йўқ. Зеро бугунги кунда инсон ўзини ўраб турган барча нарса-ҳодисаларнинг гўзал бўлишини, ҳар қадамда нафосатни ҳис этишни истайди: биз тақиб юрган соат, биз кийган кийим, биз ҳайдаётган машина, биз учадиган тайёра, биз яшаётган уй, биз меҳнат қиладиган ишхона, биз юргизаётган дастгоҳ, биз ёзаётган қалам, биз дам оладиган томошабоғлар–ҳаммасидан нафис бир рух уфуриб туриши лозим.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқсак, демак, «гўзаллик фалсафаси» деган ибора фанимизга кўпроқ мос келади. Нэгаки, фанимиз фақат санъатдаги гўзалликни эмас, балки инсондаги, жамият ва табиатдаги гўзалликни ҳам ўрганади. Шунингдек, гўзалликдан бошқа улуғворлик, фожиавийлик, кулгилилик, мўъжизавийлик, уйғунлик, нозиклик сингари кўпдан-кўп тушунчалар мавжудки, уларни тадқиқ этиш ҳам Эстетикафанининг зиммасида. Лекин, бу ўринда, шуни унутмаслик керакки, мазкур тушунчаларнинг ҳар бирида гўзаллик, бир томондан, унсур сифатида иштирок этса, иккинчи томондан, уларнинг ўзи гўзалликка нисбатан унсур вазифасини ўтайди. Ана шу хусусиятларнинг воқеликда намоён бўлишини биз нафосат деб атаймиз.

Гўзаллик, кўрганимиздек, нафосатнинг бош, етакчи хусусияти ҳисобланади. Шу боис у Эстетиканинг асосий мезоний тушунчаларидан бири сифатида тадқиқ ва талқин этилади. Зеро гўзалликнинг иштирокисиз юқоридаги хусусиятларнинг бирортаси нафосатдорлик табиатига эга бўлолмайди. Масалан, улуғворликни олайлик. У асосан ҳажмга, миқдорга асосланади. Бухородаги Арслонхон минораси ёхуд Минораи Калон улуғворлиги билан кишини ҳайратга солади, унга тикилар экансиз, қалбингизни нафосат завқи қамраб олади. Лекин худди шундай баландликдаги кимёвий корхона мўрисидан завқланолмайсиз. Ёки ёнбағирдан туриб, тоққа тикилсангиз нафосат завқини туясиз, аммо худди шундай баландликдаги шаҳар четида ўсиб чиққан ахлат «тоғи»га қараб завқланмайсиз. Чунки Арслонхон минораси меъморлик санъати асари сифатида гўзаллик қонуниятлари асосида бунёд этилган; тоғ эса табиат яратган улуғвор гўзаллик. Завод мўрисидан ҳам, ахлат «тоғи»да ҳам ҳажм,

миқдор бору, лекин бир нарса–гўзаллик етишмайди. Минора билан тоғдаги хажмни салобатга айлантирувчи унсур, бу–гўзаллик. Фожеавийлик хусусиятида ҳам гўзалликнинг иштирокини кўриш мумкин. Мисол сифатида Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романидаги Аустрлицда бўлиб ўтган рус ва француз кўшинлари тўқнашувидан сўнг, жанг майдонида ярадор бўлиб ётган князь Андрей Болконскийни эслайлик: бир қўлида байроқ дастасини ушлаганча кўм-кўк майсада мовий осмонга қараб ётган, оппоқ мундирли ботир йигит–байроқдор зобитнинг тепасига келган Наполеон уни ўлган деб ўйлаб, бу манзарадан ҳайратланиб: «Мана бу–гўзал ўлим!», дейди. Бу ўринда асар қахрамонининг ўлими- фожеавийлик, ўлимнинг қахрамонликка айланиши–улуғворлик; фожеавийлик билан улуғворлик хусусиятларининг омухталашуви натижасида эса гўзал манзара, қайғули ва улуғвор гўзаллик вужудга келган. Шунинг учун ҳам Наполеоннинг ҳайротомуз хитоби бежиз эмас. Демак, Эстетиканинг асосий тадқиқот объекти–гўзаллик, бироқ, санъат ҳам ўз навбатида Эстетиканинг гўзаллик каби кэнг қамровли тадқиқот объекти ҳисобланади.

Санъат Эстетиканинг объекти сифатида ўзига хос олам. Унда нафосатнинг хусусиятлари бўртиб кўзга ташланади. Шунга кўра уни нафосатга бурканган ижтимоий ҳодиса дейиш мумкин. Санъат ҳаётни инъикос эттирар экан, инсоннинг ўзини ўзига кўрсатувчи улкан кўзгу вазифасини ўтайди. У инсонни ўргатади, даъват этади, гўзаллаштиради. Бу вазифаларни бажаришда Эстетикасанъатнинг кўмакчиси, етакчиси ҳисобланади. Эстетикабир томондан, санъатнинг пайдо бўлишидан тортиб, унинг турларию жанрларигача, санъат асарининг ички мурватларидан тортиб, санъаткорнинг ижодкорлик табиатигача бўлган барча жараёнларни ўрганади. Иккинчи томондан, санъат учун умумий қонун-қоидаларни ишлаб чиқади ва тадбиқ этади. Учинчи томондан, эса санъат асарини идрок этаётган киши руҳидаги ўзгаришларни нафосат нуқтаи назаридан тадқиқ қилади.

Шундай қилиб, Эстетикасанъатни тўла қамраб олади ва унинг ич-ичига кириб боради: бадий асарнинг яратилиш арафасидаги шарт-шароитлардан тортиб, то у бунёдга келиб, асл эгаси-идрок этувчига етиб боргунигача бўлган ва ундан кейинги жараёнларни тадқиқ этади ҳамда улардан назарий хулосалар чиқаради. Зотан «Санъат фалсафаси» иборасининг сири ана шунда.

2. Эстетика-фалсафий фанлар таркибига кирувчи маҳсус соҳа. Фалсафани эса, ўзингизга маълумки, фанлар подшоси деб аташади. Дарҳақиқат, у фанлар подшоси сифатида барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқларни ўз қамровига олиб, улардан умумий хулосалар чиқариб, шулар асосида инсониятни ҳақиқат томон етаклайди. Шу боис тафаккурни фалсафанинг тадқиқот объекти деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади. Эстетика-фалсафий фан сифатида, барча санъатшунослик фанлари эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, шу хулосалар асосида инсонни гўзаллик орқали ҳақиқатга етиштиришга ҳизмат қилади. Бундан ташқари Эстетикаишлаб чиққан қонун-қоидалар барча санъатшунослик фанлари учун умумийлик хусусиятига эга. Масалан, услуб, ритм, композиция в. ҳ. борасидаги

конуниятлар барча санъат турларига тааллуқли. Ҳеч бир алоҳида санъат тури ҳақидаги фан бундай имтиёзга эга эмас. Масалан, адабиётшунослик ишлаб чиққан қофия назариясини мусиқа ёки меъморлик санъатига тадбиқ этиб бўлмайди.

Эстетиканинг фалсафий моҳиятини яна унинг санъат асарига ёндошувида кўриш мумкин. Маълумки ҳар бир санъатшунослик илми ўз тадқиқот объектига уч томонлама- назарий, тарихий, танқидий жиҳатдан ёндошади. Масалан, адабиётшуносликни олайлик. Адабиёт назарияси фақат адабиётгагина хос бўлган бадиий қонуниятларни, бадиий қиёфа яратиш усули ва воситаларини ўрганади. Адабиёт тарихи муайян тарихий-бадиий жараёнлар орқали бадиий адабиётнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Адабий танқид эса адабий-бадиий ижоднинг замонавий жараёнларини тадқиқ этади ва ҳар бир янги асарни баҳолайди, асар ижодкорининг ижодий ривожланишини кузатиб боради. Мусиқада ҳам, тасвирий санъатда ҳам ва ҳ. к санъат турларида шундай. Эстетикада эса тадқиқот объектига ёндошув уч эмас, биргина-назарий жиҳатдан амалга оширилади: тарих ҳам, танқид ҳам назарияга бўйсундирилади. Тўғри, Эстетикатарихи деган ибора ва шу номда курслар ўқитилади. Лекин бу ном, ибора-шартли тарзда қўлланилади. Ваҳоланки, у фаннинг тарихи эмас, балки тарихан даврларга бўлинган нафосат назарияларининг таҳлилидир.

Маълумки, санъат асарининг мавжуд бўлиши учун тўрт шарт-унсур албатта зарур. Булар: ижодкор-бадиий асар-бадиий асарни идрок этувчи-воситачи. Юқоридаги мисол нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак: ёзувчи-роман-китобхон-танқидчи. Адабиётшунослик буларнинг ҳар бирини одатда алоҳида-алоҳида ўрганади. Дейлик, ёзувчи Одил Ёқубов ижодий фаолияти ҳақида адабий портрет-алоҳида, унинг «Улуғбек хазинаси» романи тўғрисида тадқиқий мақола алоҳида, замонавий китобхоннинг диди, савияси ва талабларига бағишланган мулоҳаза-мақола алоҳида, «Улуғбек хазинаси» романига тақриз эса алоҳида ёзилиши мумкин. Эстетикафани ҳаммасини бирийўла, муайян тизим сифатида тадқиқ этади ва бу тадқиқот умумлаштирувчилик, назарийлик хусусиятига эга бўлади. Шундай қилиб, Эстетиканинг фалсафий моҳиятини кўриб ўтдик. Энди унинг бошқа фанлар билан ўзаро муносабатларига тўхталамиз.

3. Эстетикақадим-қадимлардан кўпгина фанлар билан мустаҳкам алоқада ривожланиб келган. Шулардан бири бўлган фалсафа ҳақида, улар орасидаги боғлиқлик тўғрисида юқорида айтиб ўтдик. Эстетикаучун яна бир алоқадор, «қадрдон» фан ахлоқшунослиқдир. Бу иккала фан шу қадар бир-бирига яқинки, ҳатто баъзи даврларда улар етарли даражада ўзаро чегараланмаган. Чунки инсоннинг хатти-ҳаракати ва нияти кўпинча ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, Яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик, ҳам нафосат хусусиятларини ўзида бирваракай мужассам қилади. Шу сабабли «Авесто», «Библиё» ва «Қуръон» каби муқаддас китобларда, Сукрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар таълимотларида ахлоқийликни-ички гўзаллик, нафосатни-ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, кўриб ўтганимиздек, санъат Эстетиканинг асосий

тадқиқот объектларидан ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ва ижодкор энг юксак ахлоқий даражани бадиий қиёфалар орқали инъикос эттиради. Бу инъикос бевосита ижобий қаҳрамонлар қиёфасида амалга ошса, билвосита салбий воқеа-ҳодисаларга муаллиф нуқтаи назари орқали рўй бериши мумкин. Яъни бирор бир бадиий асарда ижобий қаҳрамонлар, умуман, бўлмади, лекин ундаги воқеа-ҳодисаларга ижодкор ўз замонаси эришган ахлоқий юксакликдан туриб баҳо беради. Шу боис мутлақо ахлоқсиз тарздаги бадиий асарнинг бўлиши мумкин эмас. Демак, Эстетикаўрганаётган ҳар бир бадиий асар маълум маънода ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади. Бироқ, бундай яқинлик, юқорида айтганимиздек, асло айнанликни англамайди. Бу иккала фаннинг тадқиқот объектлари орасидаги фарқни биринчи бўлиб буюк Арасту назарий жиҳатдан исботлаб берган эди; у, эзгулик фақат ҳаракатда, гўзаллик эса, ҳаракатсиз ҳам намоён бўлади, деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, ахлоқийлик фақат инсоннинг хатти-ҳаракати, қилмиши орқали юзага келади; одам токи ҳаракатсиз экан, биз унинг на яхшилигини, на ёмонлигини биламиз; муайян хатти-ҳаракат содир қилинганидан кейингина биз уни ё эзгулик, ё ёвузлик, ё яхшилик, ё ёмонлик сифатида баҳолаймиз. Гўзаллик эса, ўзини ҳаракатсиз ҳам намоён этаверади. Олайлик, Кўкалдош мадрасаси. У ҳеч қачон ҳаракат қилмайди, лекин гўзаллик сифатида мавжуд, ҳаракатсизлигидан унинг гўзаллигига путур етмайди. Бундан ташқари, ахлоқнинг қонун-қоидалари, насиҳатлар, ҳикматлар умумийликка, барчага бир хилда тааллуқлик хусусиятига эга. Нафосат эса муайянликни, аниқликни ёқтиради. Масалан, ахлоқшуносликдаги «яхши одам» тушунчаси ҳаммага-аёлга ҳам, эркакка ҳам, ёшу-қарига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Эстетикада эса, «гўзал одам» тушунчаси йўқ; ё «гўзал йигит», ё «гўзал қиз» деган тушунчаларгина мавжуд. Чунки, эркак кишидаги чиройли мўйлов фақат эркакнинг юзида, аёл кишидаги хуснлардан бири-кўкрак фақат аёл киши вужудида гўзалликка эга. Энди мўйлов бураб сўзлаётган аёлни-ю, сийнабанд тақиб юрган эркакни тасаввур қилинг! Бояги гўзалликлар хунукликка айланади-қолади. Шунингдек, гўзаллик бир вужудда ҳам фақат ўз ўрнини талаб қиладиган «ўта инжиқлик» хусусиятига эга. Шу жойда олмон нафосатшуноси Фехнер кўллаган мисолни келтириш ўринлидир. Унинг фикрича қиз боланинг юзидаги қизиллик унинг гўзаллигидан далолат беради. Бироқ, қизиллик унинг бурун устига кўчса-хунукликка айланади. Демак, ахлоқ учун-умумийлик, нафосат учун эса-муайянлик мавжудлик шарт ҳисобланади. Эстетикарухшунослик (психология) билан ҳам мустаҳкам алоқада. Маълумки, инсоннинг руҳий ҳаётини ўрганар экан, рухшунослик, ҳиссиётлар масаласига катта ўрин беради. Гўзалликни, санъат асарини яратиш ва идрок этиш ҳам, маълум маънода ҳиссиётлар билан боғлиқ. Масалан, оддий ҳарсанг тош кишида алоҳида бир ҳиссий таассурот уйғотмайди. Лекин тошга ҳайкалтарош қўл урганидан сўнг, ундан ҳаёт нафаси, инсоний ҳиссиётлар уфуриб туради. Гап бунда тошга одам қиёфаси берилганида эмас, балки шу қиёфага бир лаҳзалик инсоний туйғуларнинг жамланганидир; бошқачарок

қилиб айтганда, ижодкор тошга ўзи томошабинга етказишни мақсад қилиб қўйган ҳиссиётларнинг суратини чизади ва оддий тошни ҳақиқий санъат асарига айлантиради. Агар ижодкор-ҳайкалтарош ана шу ҳиссиётларни ўзи мўлжаллаган даражада томошабинга етказа олса ва томошабинда ўша ҳиссиётларга ё айнан, ё монанд туйғулар уйғота олса, мазкур ҳайкал ҳақиқий санъат асри ҳисобланади. Эстетикаҳайкалтарошдан ҳайкалга, ҳайкалдан томошабинга ўша ҳиссиётларнинг қай даражада ўтган-ўтмаганлигини, яъни, бадий қиёфа қанчалик пухта яратилганлигини ўрганади ва шу асосда асарни баҳолайди. Рухшунослик эса ана шу ҳиссиётларнинг ўзини ўрганади. Бундан ташқари рухшунослик асар ғоясидан тортиб, то бадий асар–нафосатли қадрият вужудга келгунга қадар бўлган ижодкорнинг ҳиссиётлар оламини ўрганади. Албатта, бу ўрганишлар алоҳида-алоҳида, мухтор ҳолда эмас, балки иккала фаннинг бир-бири билан ҳамкорлиги, бирининг иккинчиси ҳудудига ўтиб туриши воситасида рўй беради. Шу боис рухшуносликка ҳам, Эстетикака ҳам тэнг алоқадор бўлган санъат рухшунослиги ва бадий ижод рухшунослиги деб аталган йўналишлар мавжуд.

Шунингдек, Эстетиканинг социология (ижтимоийшунослик) билан алоқадорлиги ҳам муҳим. Маълумки, ҳар бир санъат асари алоҳида инсон шахсига эътибор қилгани ҳолда, жамиятни ижтимоий муносабатлар тизими сифатида бадий тадқиқ қилади. Ҳатто инсон ва жамият бевосита акс этмаган манзара жанридаги асарда ҳам, ижтимоийлик жамият аъзоси–муаллиф қарашларининг билвосита инъикоси бўлмиш услубда ўзини кўрсатади. Зеро асар муаллифи ҳеч қачон ўзи мансуб жамиятдан четда «томошабин» бўлиб туrolмайди. Чунончи, йирик асарлар социологик тадқиқотлар учун ўзига хос материал бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари, социология жамият билан санъатнинг ўзаро алоқаларини, санъатнинг ижтимоий вазифаларини ўрганади; санъаткорнинг жамиятдаги ўрни, мавқеи, ўқувчи ва томошабинларнинг ижтимоий демографик ҳолатларини тадқиқ этади; шахс ижтимоийлашувида санъаткор ва санъат асарининг аҳамиятини таҳлил қилади. Бу муаммоларни атрофлича ўрганиш учун махсус санъат социологияси соҳаси ҳам мавжуд. У–ҳам ижтимоийшуносликка, ҳам Эстетикака бирдай тегишлидир. Айни замонда, муайян санъат асарлари, жанрлари ва турларининг жамиятдаги мавқеини аниқлаб берувчи махсус социологик сўров усуллари ҳам мавжудки, улар шубҳасиз, санъат таракқиётига, Эстетиканинг санъат соҳасида тўғри йўналиш танлашига кўмаклашади.

Эстетиканинг диншунослик билан алоқаси алоҳида диққатга сазовор. Чунки дин ва санъат доимо бир-бирини тўлдириб келади ва кўп ҳолларда бири бошқаси учун яшаш шарти бўлиб майдонга чиқади. Бунинг устига, ҳар бир умумжаҳоний диннинг «ўз тасарруфидаги» санъат турлари бор: буддҳачилик учун-ҳайкалтарошлик, насронийлик учун-тасвирий санъат, мусулмончилиқ учун-бадий адабиёт. Шунингдек, барча умумжаҳоний динлар ўз ибодатхоналарини тақазо этади. Ибодатхоналарнинг эса меъморлик санъати билан боғлиқлиги ҳаммамизга маълум. Умуман олганда, динлар деярли барча санъат турлари билан алоқадорликда иш кўради. Асрлар

мобайнида, ана шу алоқалар натижаси ўлароқ, санъат асарининг ўзига хос кўриниши—диний-бадий асар вужудга келди. «Абу Муслим жангномаси», Шоҳизинда меъморлик мажмуидаги иншоотлар, Кёльн жомеси, Рембрандтнинг «Муқаддас оила» асари, Ҳинди-Хитой минтақасидаги Буддха ибодатхоналари ана шундай диний-бадий асарлардир. Уларда диний ғоялар бадиият орқали ифода топган. Эстетикабундай асарларни тадқиқ этар экан, албатта, диншунослик билан ҳамкорлик қилмай иложи йўқ: у ўша диний ғояларнинг моҳиятини, ҳар бир умумжаҳоний диннинг санъат олдига қўйган талабларини яхши билмоғи ва ҳисобга олмоғи лозим.

Эстетиканинг педагогика билан алоқасини биз тарбия муаммоларини ҳал қилишда кўраимиз. Чунки педагогика ҳам маълум маънода нафосат тарбияси билан шуғулланади. Лекин бу тарбия алоҳида-алоҳида, мустақил қисмларга бўлинган ҳолда, турли ёш ва соҳалар учун махсус белгиланган тарбия тарзида, яъни муайян, аниқ чەгараларда олиб борилади. Масалан, мактабгача тарбия, ўқувчилар тарбияси, спортчилар тарбияси в. х. Педагогика ана шу соҳа ва ёшлар бўйича олиб борилаётган нафосатли тарбия муаммоларини ўрганади. Эстетикаэса нафосат тарбиясининг умумий қонун-қоидаларини ишлаб чиқади, яъни, инсон туғилганидан бошлаб то ўлгунигача босиб ўтадиган босқичлар учун умумий бўлган тарбия фалсафаси сифатида иш кўради. Демак, рус нафосатшуноси М. Каган айтганидек, педагогика тарбия борасида тактик табиатга эга бўлса, Эстетикаунинг стратегиясидир.

Шунингдек, Эстетикасемиотика—белгилар ва белгилар тизими ҳақидаги фан билан ҳам алоқадор. Чунки санъат асари белгилар орқали намоён бўлади. Масалан, ҳарфлар, ноталар в.х. Бошқачароқ қилиб айтганда, билиш ва баҳолаш фаолияти натижаларини, яъни семантик ва прагматик ахборотни ўзида мужассам қилган санъат асари ўша ахборотни етказиб беришга ҳам мўлжалланган. Ана шу санъатнинг белги билан боғлиқ томонини, коммуникатив-воситачилик жиҳатини семиотика ўрганади. Айни пайтда, фанимизда тузилмали-семиотик Эстетикадеб аталган назария ҳам мавжуд. Унда санъат махсус тил ёки белгилар тизими, алоҳида санъат асари эса ана шу тизим белгиси ёки ўша тизим белгиларининг изчиллиги сифатида олиб қаралади. Зеро бунда белги санъат асарини идрок этувчига етказиб берувчи ходиса тарзида ўрганилади.

Бундан ташқари, Эстетикакибернетика, экология ва юқорида айтиб ўтганимиздек, барча санъатшунослик фанлари билан ҳам яқин алоқадорликда иш олиб боради.

4. Ҳар бир фаннинг инсон ва жамият ҳаётида ўзига хос амалий аҳамияти бор. Эстетикаҳам бундан мустасно эмас. Фанимиз, аввало, кундалик ҳаётимизда нафосат тарбиясини тўғри йўлга қўйиш борасида катта аҳамиятга эга. Эркин, демократик жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси гўзалликни чуқур ҳис этадиган, уни асрайдиган нафис дид эгалари бўлишлари лозим; ҳақиқий бадий асар билан савияси паст асарни фарқлай билишлари, «оммавийчилик санъати»ни рад қила олишлари лозим. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, Эстетикажамиятнинг барча аъзолари учун муҳим аҳамиятга эга.

Эстетиканинг, айниқса, бадиий асар ижодкорлари учун амалий аҳамияти катта. Чунончи, бирор бир санъат турида ижод қилаётган санъаткор биринчи галда, маълум маънода, ўз соҳасининг билимдони бўлиши керак. Дейлик, бастакор нотани билмасдан, мусикали асар яратиш қонун-қоидаларини, шу жумладан, мусикага ҳам тааллуқли бўлган Эстетиканинг умумий қонуниятларидан беҳабар холда тузукроқ асар яратиши даргумон. Баъзилар даҳо санъаткорлар қонун-қоидаларсиз ҳам ижод қилаверадилар, деган нотўғри тасаввурга эгалар. Ваҳоланки, даҳоларнинг ўзлари кўп ҳолларда нафосат назарияси билан шуғулланганлар. Мисол тариқасида, Жомий, Навоий Леонардо да Винчи, Шиллер, Шопен каби буюкларнинг номларини эслашнинг ўзи кифоя қилади.

Бадиий асарни тадқиқ этувчи олимлар, танқидчилар-санъатшунослар ва адабиётшунослар учун ҳам Эстетикани билиш зарур. Дейлик, «соф театр» - фақат сахна санъатинигина яхши билган санъатшунос у қанчалик истеъдодли бўлмасин, юксак талаб даражасида тадқиқот олиб боролмайди, ҳатто эътиборга молик мақола ҳам ёза олмайди. Чунончи, у драматургиядан, мусикадан, услуб ва композиция қонун-қоидаларидан, бир сўз билан айтганда, Эстетикақонуниятларидан хабардор эмас. Натижада унинг тадқиқоти, мақоласи ёки тақризи бирёклама, фалсафий умумлашмалардан холи, жўн ва саёз жумлалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолади.

Эстетиканинг санъатни халқ орасида ёядиган, тарғиб этадиган ташкилотлар раҳбарлари учун аҳамияти, айниқса, муҳим. Бордию маънавият ва мафкура соҳаларига матасадди раҳбарлар Эстетикадан беҳабар бўлсалар, Худо урди деяверинг. Ўша вилоят, туман, шаҳар ёки ташкилотларда юзаки қараганда кулгили, латифанамо, аслида эса санъат учун фожиали ҳолатлар юзага келади. Дикқатингизни тоталитар тузум даврида бўлиб ўтган кулгили бир воқеага қаратмоқчимиз.

Воқанинг тафсилоти қўйидагича; вилоят театрларидан бирида ёш истеъдодли режиссёр ишлай бошлайди. Дастлаб ҳамма иш яхши боради. Лекин нима бўлади-ю, вилоят ички ишлар бошқармасининг бошлиғи ишдан бўшатилади. Шўролар тузуми одатига кўра, номенклатура одами ишсиз қолиши мумкин эмас, кичик бўлса ҳам раҳбарлик лавозимига ўтказилиши керак. Оқибатда уни театрга директор қилиб юборишади. Янги раҳбарга театрда ўрнатилган иш тартиби ёқмайди-бундай ҳолат унга интизомсизлик бўлиб туюлади: қараса, актёрлар пешинга яқин гоҳ пешиндан кейин репетицияга келишар экан. У режиссёрдан ҳамма ё соат тўққиздан олтигача, ёки ўндан еттигача ишлашини, шўролар давлатида ҳамма учун иш соатлари бир хил эканини уқтирмақчи бўлади. Режиссёр эса, актёрлар эрталабдан уйда, ойна қаршисида ўз ролларида машқ қилишларини, бу ерга фақат репетиция ва спектакл учун келишларини тушунтиришга ҳаракат қилади. Лекин янги директор бу хатти-ҳаракат ва гапларни ўзига қарши атайин уюштирилган исён деб тушунади: театрда, санъат даргоҳида ўзига ҳос қонун-қоидалар борлигини ҳаёлига ҳам келтирмайди. Натижада икки ойдан ортиқ вақт мобайнида актёрлар «интизомсизлиги» учун маош олмайдилар, иш орқага қараб кетади. Ниҳоят, юқоридагиларга бу гап етиб боргач директор

алмаштирилади. Агар собиқ милиция раҳбари озгина Эстетикадан ҳабардор бўлганида, театрда бунча асаб бузарликлар рўй бермаган, ўзи ҳам ҳаммага кулги бўлмас эди. Бундай мисоллар, афсуски, бошқачароқ шаклларда ҳозир ҳам жамиятимизда учраб туради.

Дизайнчи-инженерлар, атроф-муҳитни ободонлаштириш билан шуғулланадиган мутахасислар фаолиятига нафосат илмининг сезиларли таъсири мавжуд. Шунингдек, корхона раҳбарлари, цех бошлиқлари мазкур корхона ёки цехда дастгоҳлар дизайнидан тортиб, деворлар ранглари-ю, «ички гулзор»ларнинг жойлаштирилишигача нафосат қонун-қоидалари асосида бўлишини таъминлашлари лозим. Зеро ўшандагина иш жойида меҳнат унумдорлигининг ошиши табиий. Бунинг учун эса мазкур раҳбарлар Эстетикадан албатта ҳабардор бўлишлари шарт.

Умуман олганда, Эстетика ҳамма учун ҳам зарур. Чунки инсон зоти барибир, ҳаётда тез-тез санъат асарини идрок этувчи сифатида майдонга чиқади. Дейлик, сиз Самарқандга «саёҳат қилиб келгани» бордингиз. Агар Эстетикадан беҳабар бўлсангиз, Гўри Мир мақбарасининг гумбазига, Регистондаги мадрасалар ёнида қад кўтарган минораларга, пештоқларидаги кўҳна арабий ёзувларга қизиқиб қараймиз, чиройли экан деб мамнуният ҳосил қиласиз. Борди-ю, аксинча, нафосат илмидан ҳабардор бўлсангиз, у холда на фақат уларнинг чиройлилигини, балки гумбаз шунчаки гумбаз эмас, Худо гўзаллигининг рамзи эканини, «жамол» деб аталишини, миноралар—Тангри қудратининг тимсоли ўлароқ «жалол» дейилишини, пештоқлардаги гўзал ёзувлар-оятлар, Худонинг белгиси «сифат» деб номланишини эслайсиз ва олаётган таассуротингиз бир неча баробар кучаяди. Зеро Эстетикаорқали биз фақатгина кўрганларимизнинг шаклий гўзаллигини эмас, балки айни пайтда шакл билан бирга унинг фалсафий моҳиятини ҳам идрок этамиз. Шу сабабли, фермерга ёки темир йўл ишчисига, ёки тижоратчи-тадбиркорга Эстетикаҳақида бош қотириб ўтириш зарур келибдими, дэган гаплар хато ва зарарлидир.

Юқорида кўриб ўтганларимиздан шу нарса маълум бўладики, бугунги кун Эстетикафани олдида улкан вазифалар турибди. Зотан биз қураётган фуқаролик жамияти аъзоси ҳар жиҳатдан камол топган, юксак нафис дид эгаси бўлмоғи лозим. Қолаверса, ҳозирги машинасозликни, авиасозликни, умуман, саноатни замонавий дизайнсиз тасаввур этиш мутлақо мумкин эмас. Бунда бевосита техника нафосатшунослигининг аҳамияти катта. Бунлардан ташқари, айниқса ёшларнинг нафосат тарбиясига алоҳида эътибор бериш—замоннинг долзарб талаби бўлиб бормоқда. Шу боис «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш тамойилларидан бири: «Таълимнинг ижтимоийлашуви-таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш», деб аниқ белгилаб қўйилгани бежиз эмас.

2-мавзу: Эстетик онг (англаш) ва эстетик фаолият. Эстетиканинг асосий тушунчалари.

Режа:

1. Эстетик онг ва унинг индивидуаллик. Эстетиканинг кадриятшунослик табиати. Эстетик онгнинг асосий унсурлари: эстетик эҳтиёж ва эстетик муносабат; эстетик туйғу ва эстетик дид; эстетик баҳо ва эстетик идеал, эстетик қараш ва назария. Эстетик фаолият меҳнатнинг ўзига хос тури сифатида. Меҳнат эстетикаси санъат ва ҳунар. Эстетик фаолият турлари: санъат, дизайн, техника эстетикаси.

Дизайннинг эстетик моҳияти. Техника эстетикаси ва унинг ҳозирги замон эстетика фанида туган ўрни.

2. Эстетика мезоний тушунчаларининг хусусиятлари, улар эстетик билишнинг омили сифатида. Нафосат-эстетиканинг кэнг қамровли муштарак мезоний тушунчаси. Гўзаллик ва унинг намоён бўлиш соҳалари.

3. Улуғворлик, Фожеавийлик ва ҳажвийлик (кулгилилик) мезоний тушунчалари. Улуғворликка сон ва миқёснинг таъсири, табиатдаги улуғворлик, улуғворликнинг санъатда намоён бўлиши; улуғворлик ва тубанлик: Фожиавийлик ва эстетик идеал; фожиавийликнинг санъатда намоён бўлиши; Кулгилилик.

Кулги ва унинг ҳаётдаги ўрни; кулгиликнинг санъатида намоён бўлиши ва унинг ифода шакллари.

Таянч атамалар: Эстетик онг, эстетик фаолият, эстетик билиш: эстетик онг унсурлари: эстетик дид, эстетик эҳтиёж, эстетик идеал, эстетик фаолият, дизайн, техника эстетикаси; Нафосат, гўзаллик, улуғворлик, тубанлик, фожиавийлик, кулгилилик.

Адабиётлар:

1. И.А. Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин.Т.1996, 16-21-бетлар.
2. И.А.Каримов. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.
3. Умаров Э.Эстетика.Т.1995.103-134-б.
4. М.Оллоёров. Эстетика. СамДУ.2002.36-47-б.
5. Бёрк Э. Философское исследование о происхождении наших идей о возвышенном и прекрасном. М.1987. 7-15-бетлар.
6. Гегель Г. Эстетика в 4 т.т-1.1968.37-78.б.
7. Ал-Газали. Воскрешение наук о вере. М.1980.
8. Кант И. Наблюдения над чувством возвышенного и прекрасного. Соч.в 2-х томах.Т-2,Н.1949,с.173-259.
9. Шер А. Ибрат кўзи. «Соғлом авлод учун» журнал 1996 йил, 7-8,9-10-сонлар.

10. Оллоёров М., Оллоёрова М. Ахлоқшунослик, эстетика ва мантик фанлари таянч атамаларининг изоҳли луғати. Самарқанд, 2004, 16-22-бетлар.
11. Эстетика. Словарь М., 1989, 141-142, 324-375-бетлар.
12. В.И. Абдиев. Других. Эстетика. М., «Центр», 2000. С. 109-138-бетлар.
13. Оллоёров М., Оллоёрова М. Эстетика, ахлоқшунослик фанларини ўрганиш бўйича услубий тавсиялар. Самарқанд, 2006. 10-22-бетлар.
14. М.Оллоёров. Мантик. Маърузалар матни. Интернетда. ҳтп:// аллаяров. Фрееннет.уз.

Эстетик билиш инсоннинг дунёни ўзлаштиришининг, англашининг таркибий қисми, ажралмас жиҳати ҳисобланади. Чунки билиш жараёни моҳиятан инсоннинг ижодкорлик-фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлиб, бунда у нарса, ҳодисаларнинг қонуниятлари билан биргаликда ўзининг ҳам моҳиятини билиб олади.

Эстетик билиш айна пайтда ўзига хос хусусиятларга эгадир. Биринчидан, мазкур билиш объективлик ва субъективликнинг ўзаро бирлигида юзага келади ва амал қилади. Унинг бундай хусусиятини инобатга олмаслик, чуқур тушунмаслик фалсафий фикр тарихида унга бўлган бир ёқлама, юзаки талқин қилувчи қарашларни юзага келтирган.

Уларнинг бирлари фақат объективликни эътироф этувчилар бўлиб, (улар кўпинча “табиатчилар” деб аталади) эстетик билиш- бу воқеликдаги нарса, ҳодисаларнинг ўзига объектив тарзда хос бўлган “эстетик хусусиятлари”ни акс эттирувчи билишдир деб ҳисоблайдилар. Бунда улар воқелик (табиат)нинг “эстетик хусусияти” дэганди, унинг кишига боғлиқ бўлмаган гўзаллик, улуғворлик жиҳатларини кўзда тутдилар.

Иккинчи бир қараш тарафдорлари субъективликни тан олувчилар бўлиб, (улар “жамиятчилар” деб аталади) улар эса бунга зид, яъни моддий дунё, воқеликдаги нарса, ҳодисаларга ҳеч қандай объектив “эстетик хусусият” хос эмас, деган қарашни илгари сурадилар. Уларнинг фикрича, бундай хусусият нарса, ҳодисаларга нисбат бериш, баҳолаш тарзида ижтимоий-тарихий тараққиёт жараёнида, конкрет ижтимоий муносабатлар жараёнида юзага келади.

Шундай қилиб, воқеликдаги нарса, ҳодисаларнинг уйғунлиги, ўзаро алоқадорлиги, қонуниятларисиз уларнинг объектив, “эстетик хусусиятлари” йук. Шунингдек, айна пайтда муайян онг даражасисиз уларнинг бундай хусусиятларини англаб - билиб олиш ҳам мумкин эмас. Шунга кўра эстетик билиш онгнинг юксак босқичи — эстетик онг негизида юзага келганидек, кейингиси эса ўз навбатида эстетик билиш жараёнида шаклланади.

Иккинчидан, эстетик билиш рефлексив (лот.рефлехио-орқага ташланган нигоҳ), яъни субъектнинг(лот.субжестум - эга) ўз-ўзига қаратилган билишдир. Мазкур билиш умумий билиш жараёнининг тури сифатида субъект томонидан объектнинг (лот. обжестус - предмет, ходиса) моҳияти,

конуниятларини аниқлаш учун хизмат қилиш билан бирга айни пайтда унинг ўз-ўзини билиши, англашига қаратилган бўлади.

Шунга кўра бундай билиш кишининг руҳий, маънавий озиқланиши, лаззатланиши билан узвий боғлиқда кечадиган жараён ҳисобланади.

Учинчидан, мазкур билиш жараёнида жонли мушоҳада, ҳиссий билиш босқичи (сезги, идрок, тасаввур) устивор мавқэга эга бўлади. Чунки субъект объектни бевосита идрок этмасдан туриб, унинг эстетик хусусиятларини билиб ололмайди. Шунинг билан биргаликда эстетик билиш субъектнинг объектга бевосита муносабатисиз воситали идрок этиши тарзида ҳам кечади. Бунда унинг мушоҳадали тасаввури, хаёли муҳим роль уйнайди. Масалан, диний билишда Худони мутлақ, гўзаллик тимсоли сифатида идрок этиш, унинг сиймо, хусусиятларидан руҳий лаззатланиш ва б.

Тўртинчидан, эстетик билишда субъект томонидан объектнинг нафосатлилик (эстетиклик) жиҳати баҳоланилган тарзда аниқланилади. Бошқача қилиб айтганда, предмет, ходисалар гўзаллик, улуғворлик, фожиавийлик каби мезонлар билан баҳоланилади. Шу маънода мазкур билиш маънавий қадриятлар яратилишнинг мезоний ўлчовлари бўлиб хизмат қилади. Зотан, бундай қадриятлар ижтимоий-сиёсий, мафкуравий аҳамиятлилиги билан биргаликда гўзаллик меъёрлари асосида яратилади.

Бешинчидан, мазкур билиш тафаккур ва ҳис-туйғунинг ўзаро бирлигида амалга ошадиган мураккаб жараён бўлиб, унинг натижаси ўлароқ купфункциялилик табиатга эга бўлган санъат юзага келади.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, эстетик билиш инсоннинг воқелик-объектни ўзига хос субъект сифатида англаши (эстетик онги) натижаси ўлароқ юзага келишлиги, кейингиси айни пайтда мазкур билиш жараёнида шаклланишлигини кўриб чиққан эдик. Демак, эстетик онг ва унинг моҳиятини эстетик билишнинг хусусиятлари орқали билиб олиш мумкин.

Эстетик онг онгнинг юксак шакли (босқичи) бўлиб, унда борлиқдаги нарса, ходисалар, умуминсоний ғоялар эмоционал — ҳис-туйғули тарзда инъикос этади ва маънавий қадриятлилиги нуқтаи назаридан туриб баҳоланилади.

Эстетик онгда жамият ва шахснинг ўзаро бирлиги, алоқадорлиги барча ички зиддиятлари билан инъикос этади. Шунга кўра мазкур онгнинг ижтимоий онг ва конкрет шахс (индивид) онги даражасида амал қилишни фарқлай билмоқ керак. Маълумки, ижтимоий онг жамиятдаги кишилар онгининг ўзаро ички алоқага киришиши ўлароқ, юзага келадиган янги сифатга эга онг шакли бўлиб, унда муайян жамиятнинг борлиғи, хаёти ифодаланади. Шунга кўра жамиятнинг эстетик онги шахс эстетик онги асосида шаклланиб, унинг маънавий ҳаётининг таркибий қисмини ташкил этувчи эстетик идеал, эстетик қараш ва назариялар тарзида амал қилади. Жамият эстетик онгининг субъекти — бу ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат ва элат, халқларидир. Айни пайтда улар эстетик объект тарзида намоён бўлади, чунки жамият маънавий ҳаёти тараққиёти даражаси ана шу ижтимоий бирликларнинг эстетик қарашлари, идеалларини тадқиқ қилиш орқали белгиланади.

Жамият эстетик онгининг муҳим хусусиятлари шундаки, у гарчи, хиссиёт, эмоционалли табиатга эга бўлсада, асосан тушунча, ҳукм, ҳулоса чиқариш усуллари билан иш кўрувчи эстетик идеал, қараш, назариялар тарзида амал қилади. Шунга кўра мазкур онг бевосита мафкура, ижтимоий, ахлоқий ғоя, қарашлар билан боғлиқ бўлади.

Шахс эстетик онги — эстетик эҳтиёж, муносабат, эстетик хис-туйғу ва дид ҳамда эстетик идеал, қараш, назария каби унсур (таркибий қисм)ларнинг ўзаро бирлигидан ташкил топган мураккаб тизим ҳисобланади.

Мавжуд кўпчилик адабиёт, ўқув қўлланмаларида шахс эстетик онги жамият (ижтимоий) эстетик онгининг тури, унинг таркибида ҳаракат қилишлиги таъкидланади. Бй эътироз билдирилмайдиган ҳақиқат. Лекин, бизнингча, бунда шахснинг, такрорланмас “Мен”и иккинчи ўринга қолади. Аниқроғи, бунда унинг ўз рухий туйғу, кечинма, қизиқишлари билан яшовчи индивид (табиий-биологик тур) эканлиги, унинг муайян ижтимоий гуруҳ, табақа вакили эканлиги ҳисобга олинмайди.

Шахс эстетик онгининг моҳиятини унинг бу жиҳатни назардан четда қолдирган ҳолда тўлиқ англаб олиш мумкин эмас. Буни ҳисобга олмасдан туриб, унда бундай онги шакллантириш мумкин эмас. Чунки, биринчидан, индивид организми, хусусан бош миясининг такомиллашиш эволюцияси ва унинг негизида юзага келган сезиш, хис этиш каби органлари эстетик сезги, хис-туйғуларининг пайдо бўлиши, ривожланишининг моддий асоси, органи ҳисобланади. Эстетик завқланиш, лаззатланишнинг физиологик асоси киши бош миясининг олий қатламларида жойлашганлиги ҳақидаги фикр физиолог, руҳшунос олимлар томонидан ўтказилган тажрибалар билан тасдиқланган.

Иккинчидан, ҳар бир шахснинг ижтимоий тип сифатида шаклланиши унинг генетик жиҳатидан соғлом насли, биологик тур сифатида яшашининг зарурий шарт-шароитлари билан бевосита боғлиқдир. Шунга мувофиқ ўз-ўзидан аёнки, шахснинг эстетик туйғу, диди ва эҳтиёжларини унинг соғлом табиий-физиологик камолотисиз шакллантириш мумкин эмас. Шу жиҳатдан олиб қараганда, ҳукуматимиз, шахсан Президентимиз томонидан соғлом авлод наслини камол топтиришнинг давлат аҳамиятига молик вазифа сифатида кун тартибига қўйилиши алоҳида маъно касб этади.

Маълумки, ҳозир Республикамизда олиб борилаётган ислохотлар, давлатчилик сиёсатининг пировард мақсади юксак маънавият қарор топадиган демократик, фуқаролик жамиятини барпо этиш бўлиб, ушбу вазифани амалга ошириш ҳар бир кишида ватанпарварлик, халқига фидойилик ҳис-туйғуларини шакллантиришни тақозо этади. “Инсон ўзини халқининг бип зарраси деб сезгандагина, - деб кўрсатади Президент Ислон Каримов,- у ҳақда уйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади”.¹

Шахс маънавияти унинг эстетик онги орқали жамият, миллат маънавияти билан муштарақлашади. Шахс эстетик онги жамият маънавияти

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиљлол, иљтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1993 йил, 78-бет.

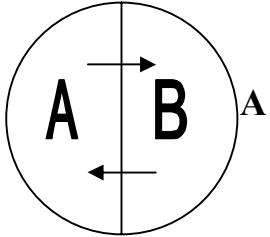
ривожланишида муҳим мавқени эгаллайди. Муайян ғоя, қарашлар шахс эстетик онгида ўзлаштирилади ва фаолиятининг мазмунига, мотивига айланадики, бу жамият маънавияти юксалишига фаол таъсир кўрсатади. Бунинг натижаси ўлароқ, юксакроқ даражадаги маънавий кадриятлар яратилади. Мазкур жараён шу зайдда узлуксиз давом этади.

Шахс эстетик онги назарий ва амалий босқичлар ва уларнинг ўзаро бирлиги, ўзаро таъсирида амал қилади.

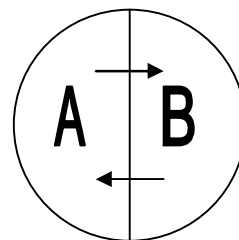
Биринчи босқичда шахс эстетик қараш ва назариялар, яъни эстетик билим асосида воқеликка муносабатда бўлади.

Шунга кўра эстетика фани шахс эстетик онгининг мазкур босқичида шакллантиришнинг муҳим воситаси, назарий асоси бўлиб ҳисобланади. Чунки мазкур фаннинг мезоний тушунчалари, қонун-қоида ва тамойилларини билмасдан туриб назарий эстетик билимга эга бўлиш мумкин эмас.

Шахс эстетик онгининг амалий босқичи — бу унинг ҳиссий билиш билан бевосита боғлиқ бўлган эстетик ҳис-туйғуси, идроки, диди каби қобилиятлари асосида кечадиган жараёндир. Шунинг учун мазкур босқичдаги шахс эстетик онги даражаси, асосан, унинг бадиий ижод, санъат соҳасига бўлган муносабатида намоён бўлади. Айтилганларни қуйидаги схемада ифодалаш мумкин.

1-расм. Жамият эстетик онги
 А — эстетик идеал, қараш,
 назария.
 В-ижтимоий идеал, ғоя,
 мафкура.

2-расм. Шахс эстетик онги
 А-назарий босқич: назарий эстетик
 билиш
 В-амалий босқич: ҳиссий эстетик
 билиш

Шахсда муайян эстетик эҳтиёж бўлганидагина субъект сифатида воқеликка (объектга) шундай даражада муносабатда бўлади. Демак, эстетик муносабат эстетик эҳтиёж негизида шаклланади. Хуш, эстетик эҳтиёж нима, у шахснинг бошқа эҳтиёжларидан қандай хусусиятлари билан фарқ қилади? Инсон биологик тур сифатида ўз эҳтиёжларини қондириш ҳаракати билан тирикдир. Зотан:

Эр киши бирла улур андаги эҳтиёж,
 То у барҳаёт экан, эҳтиёж этгай давом (Беруний)

Инсон хайвонот оламидан ўзининг турли-туман эҳтиёжларини ақл, фаросат орқали қондиришлиги билан фарқланади. Лекин унинг шундай эҳтиёжлари ҳам бўладики, у ҳаммада ҳам шаклланган бўлмайди. Бу эстетик

эҳтиёждир. Масалан, шундай кишилар тоифаси борки, умр буйи мол, бойлик тўплаш билан машғул бўлган ҳолда маънавий-руҳий лаззатланиши учун бирорта бадий китоб, тасвирий санъат ёки бошқа хил бадий қимматга эга кадрятли нарса харид қилишга ўзида эҳтиёж сезмайдилар.

Эстетик эҳтиёж маънавий эҳтиёжнинг ўзига хос юксак тарзда намоён бўлиш шаклидир.

Бй ўзига хослик қуйидагилардир:

1) эстетик эҳтиёж инсоннинг нарса, ҳодисалардаги гўзалликни, нафосатлиликни ҳис этиш, англаш, уларни ана шу мезонда баҳолаш, идрок этишга бўлган интилиши, қизиқиши эканлиги;

2) мазкур эҳтиёж субъектининг объектга моддий манфаатдорликдан холи бўлган муносабатига асосланган бўлади;

3) мазкур эҳтиёж эстетик онг таркибидаги муҳим унсур бўлиб, бошқа қисм унсурлари учун асос вазифасини ўтайди.

4) мазкур эҳтиёж шахс ва жамият эстетик онгини ўзаро боғловчи ва улар ўртасидаги зиддиятни бартараф этишга хизмат қилади.

Кишида эстетик эҳтиёж ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. У муайян шарт-шароит ва субъектив омиллар таъсирида, хусусан умумий эстетик тарбия жараёнида шаклланади. Бунда мазкур эҳтиёжни қондириш ва шахснинг бунга бўлган ички фаол интилишини ҳосил қилиш муҳим вазифа ҳисобланади. Бунга эса уни турли хил фаолият соҳаларига жалб этиш, энг муҳими санъатга яқинлаштириш орқали эришилади. Шахсдаги гўзаллик, нафосатни ҳис этиш ва ундан маънавий завқланиш ҳамда шу асосда фаолият кўрсатиш малакасини ҳосил қилиш эстетик эҳтиёжни шакллантиришнинг муҳим шартларидандир.

Эстетик эҳтиёжлар асосида дастлаб эстетик ҳис-туйғу шаклланади ва бу айни пайтда биринчисининг ривожланиши янги сифатга ўтиши учун таъсир кўрсатади.

Маълумки, инсоннинг ҳис-туйғулари унинг ақлий билиши билан бевосита боғлиқ. Шунга кўра инсон ҳис-туйғусининг ижтимоий типини ажратиб кўрсатиш мумкин. Бунга унинг: ҳақиқатни англаш, номус, бурч, масъулият, ватанпарварлик, меҳнат завқи, кўтаринкилиги каби ҳис-туйғулар киради.

Инсон ҳис-туйғулари айни вақтда, нисбий мустақил табиатга эга бўлиб, оддий шакл, ҳолатларда намоён бўлади. (Рухшунослар унинг 70 дан ортиқ, хилини ажратиб кўрсатадилар) Хусусан: очиқиш, чанқоқлик, ҳорғинлик, соғинч, лаззатланиш ва х.к.).

Эстетик ҳис-туйғу инсон ҳис-туйғусининг юксак босқичда намоён бўлиш шакли ҳисобланади. Бу қуйидаги жиҳатлар билан изоҳланади.

л. Ҳис-туйғунинг ижтимоий ва шахсий (индивидуал) шакллари (тур)нинг ўзаро бирлигида амал қилади. Масалан, киши ўзининг Ватан олдидаги бурчини чуқур англаган пайтда унинг учун ўзини фидо қила олади ва бундан ўзи ва бошқалар ҳам маънавий қониқиш — завқ оладилар.

2. Манфаатдорликдан холи, бегараз ҳис-туйғу бўлиб, унинг замирида нарса, ҳодисаларнинг нафосатлилиги, гўзаллиги (эстетик жиҳатидан)дан завқланиш, лаззатланиш туйғуси ётади.

3. Кишининг ўз-ўзини англаши, дунёқараши, маънавий эҳтиёжи даражаси билан заруран шартланган ҳис-туйғудир. Дарҳақиқат, фақат шу даражадаги эстетик ҳис-туйғуси шаклланган кишигина нарса ва ҳодисалар замирида яширинган моҳиятли гўзалликни идрок эта олади. Масалан, ҳис-туйғуси оддий ва оралик даражасида бўлган, яъни ижтимоий тип даражасига кўтарилмаган киши табиатнинг кўркидан ҳайратланиши, завқланиши табиий. Лекин унинг тимсолида она юрт гўзаллигини кўра олмаслиги, унда Ватан туйғуси, ватанпарварлик ҳислари туғён урмаслиги мумкин. Бошқача қилиб айтганда, эстетик ҳис-туйғу — нарса, ҳодисалар гўзаллигининг моҳиятини англаган ҳолда ҳис этишдир.

Шунга кўра инсон сезги, жонли мушоҳада органларининг иштирокисиз ақлий билиш, англаши орқали ҳам нарса-ҳодисалар гўзаллигини идрок эта олади ва ундан завқ, лаззат олади. Масалан, Молдавиядаги Загорский шаҳридаги барча сезги органлари ишламайдиган болалар уйи директорининг улар устида олиб борган тажрибалари бу фикрни тасдиқлайди.

Эстетик ҳис-туйғу асосида эстетик дид шаклланади ва ривожланади.

Эстетик дид бу кишининг нарса-ҳодисаларнинг нафосатлилики (эстетиклик) моҳияти (жиҳати)ни идрок этиш ва баҳолай билиш қобилиятидир. Эстетик дидга эга бўлган киши нарса, ҳодисалар ҳамда санъат асарларини эстетик объект сифатида идрок этади ва улардаги гўзаллик, улуғворлик жиҳатларини хунуклик, тубанлиликдан фарқлай олади.

Эстетик дид инсон фаолияти билан боғлиқ бўлган умумий диднинг юксак шаклида намоён бўлишидир. Чунки умумий дид кишининг объектни барча турдаги эҳтиёж ва манфаатлари билан боғлиқ ҳолда баҳолай билиши (яхши, ёмон, фойдали, фойдасиз, ижобий, салбий ва х.к.) бўлса, эстетик дид уни эстетик субъект сифатида, яъни уни нафосатлилики мезони асосида қадрлай билиш қобилияти ҳисобланади. Масалан, бундай дидга эга бўлмаган киши учун ҳар қандай юксак санъат асари намуналари (дейлик, тасвирий санъат) ҳеч қандай (нархидан ташқари) қимматга эга эмас. Киши эстетик дидининг қай даражада шаклланганлиги унинг санъат асарларини маънавий кадриятлар сифатида баҳолай билиши, идрок этишида намоён бўлади.

Эстетик дид — бу кишининг гўзаллик, унинг барча кўринишларида намоён бўлишидан руҳий, маънавий лаззатланиш қобилиятидир. Киши объектни маънавий кадрият сифатида баҳолай билганидагина шундай қобилиятга эга бўлади-ки, бунинг учун унинг эстетик идеали, қарашлари шаклланган бўлмоғи керак.

Эстетик дид ҳис-туйғу ва тафаккурнинг ўзаро уйғунлигида амал қилади. Чунки нарса-ҳодисаларни нафосатлилики, гўзаллик мезони буйича баҳолаш-бу улар ҳақидаги соф мантикий мазмундаги фикр эмас, балки шахснинг уларга бўлган субъектив муносабатидир. Мазкур муносабатда эса унинг конкрет индивид сифатидаги руҳий дунёси, ҳис-туйғулари,

кечинмалари мужассамлашган бўлади. Эстетик диднинг мана шу жиҳатини бўрттириб кўрсатиш уни кишининг туғма қобилиятидир, деб хулоса чиқаришга олиб келади. (масалан, И. Кант ўз вақтида шундай қарашни илгари сурган эди.) “Дид борасида бахшлашмайдилар”, деган ибора ҳам мазкур хулосанинг ўзига хос ифодасидир, деб айтиш мумкин.

Эстетик дид муайян объектив ва субъектив омиллар бирлиги таъсирида шаклланади ва ривожланади. Бадий-эстетик тарбия ана шундай муҳим субъектив омиллардан бири ҳисобланади.

Эстетик идеал (юнонча идеал-ғоя, бошланғич образ) эстетик кадриятларнинг орзу қилинган, талаб даражасидаги образ, тасаввурларни конкрет ҳиссий шаклда ифодаловчи онг унсуридир. Инсон ўзи бевосита идрок этадиган нарса, ҳодисаларга эстетик муносабатда бўлиш билан чэгараланиб қолмасдан, айти пайтда уларга муайян эстетик эҳтиёж, орзу-мақсадлари билан шартланган тасаввурлари орқали ҳам шундай муносабатда бўладилар. Шунга кўра эстетик идеал — бу объектнинг субъект томонидан муайян мақсадга қаратилган контрет-образли, тасаввурли инъикос эттиришидир.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, миллий истиқлол ғояси, мафкураси жамиятимизнинг эстетик идеалини ифодалайди. Зотан, ушбу тушунчалар мазмуни орқали Ватанимизнинг келажаги, равнақи, фаровонлиги каби ғояларнинг маъносини теран англаб етиши мумкин (Каранг: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар Т. 2000; 6-бет).

Эстетик идеалнинг конкрет тарзда намоён бўлиш соҳаси санъат ҳисобланади, чунки бадий образларда ғоялар конкрет — ҳиссий шаклда ифодаланади ва кишилар томонидан идрок этилади. Эстетик идеалсиз киши маънавий қашшоқ, эътиқодсиз мешчан - худбин кимсадирки, бундайлар ўзининг кундалик майда ҳавас, эҳтиёжлари билангина яшайдилар. Уларнинг сиймосини шоир қуйидагича тасвирлайди.

Ўша майда ҳавас қурбони — мешчан,

Биров ўлаётса дэмас “қалайсиз?”.

Думбаси лорсиллар, қорни нақ мешдан.

Буниси бозорнинг подшоҳи Тоирий

Пулини нақ тўланг... - отасин ташлаб,

Сотиб юборади онасини ҳам.

(У. Азимов. Сурат парчалари. Т. 1993. 15-бет)

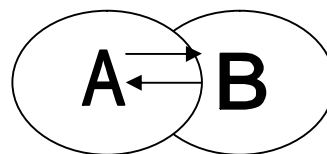
Социологик тадқиқотлар натижасига кўра ўсмирлар орасида жинойтларнинг 90 фоизидан ортиғи муайян мақсад, идеаллардан холи гуруҳ, тўдаларнинг таъсири остида содир этилар экан.

Эстетик қараш ва назариялар эстетик онг (англаш) унсурлари мазмунининг фалсафий умумлашган, тизимлашган шаклдаги ифодасидир. Улар эстетик онгнинг ғоявий-мафкуравий соҳаси бўлиб, фикр шакллари (тушунча, муҳокама, хулоса чиқариш) да баён этиладиган ғоя, таълимотлар кўринишида мавжуд бўлади. Масалан, истиқлол эстетикаси масаласи тадқиқ қилинадиган бўлса, миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча, тамойилларининг мазмунига асосланилади ва хулосалар чиқарилади.

Эстетик қараш ва назариялар табиат, жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари ва инсон моҳияти билан боғлиқ бўлган муаммолар ҳақидаги тизимлашган билимлардир. Эстетика фани ана шундай қараш ва назарияларни ифодаловчи билимлар мажмуидир. Эстетик қараш, назариялар мазкур соҳа билан шуғулланувчи тадқиқотчилар томонидан илгари сурилади, асосланилади. Шунинг учун уларнинг кўпчилиги турлича фалсафий-диний таълимот, ғояларга асосланган бўлиб, турлича йуналишларда бўлиши мумкин. Масалан, Аристотель, Гегель, Кантларнинг эстетик қарашлари ва х.к.

3. **Эстетик фаолият** эстетик онг асосида юзага келадиган, шаклландирган инсон фаолиятининг ўзига хос туридир. Эстетик онгнинг юқорида кўриб ўтганимиз, барча унсурлари ўзаро бирликда унинг амалий босқичида фаолият шаклида амал қилади. Эстетик фаолият эстетик онгда ифодаланган ғоя, қарашларнинг руёбга чиқиши, амалиётга айланишининг усулидир. Демак, мазкур фаолият, агар шундай айтиш жоиз бўлса, эстетик онгнинг реал тарзда “ишлаши” жараёнидир. Мана шу жараёнда эстетик фаолият айна пайтда яна онг шаклида юксак босқичга ўтади. Бу жараён даврий (циклилик) лик характериға эгадир. Буни куйидаги расмда ифодалаш мумкин. 3-расм.

А- эстетик онг
 В-эстетик фаолият
 ↔ ўзаро таъсир ва ўзаро ўтиш А В

Эстетик фаолият меҳнатнинг ўзига хос тури ҳисобланади. Бу куйидагиларда намоён бўлади.

1) мазкур меҳнат ўз табиатиға кўра ижодий хислатға эға бўлиб, унда инсоннинг қобилияти, истеъдоди, тазйқсиз, эркин тарзда юзаға чиқади.

2) мазкур меҳнат жараёнининг натижаси ўлароқ эстетик қийматларға эға бўлган қадриятлар яратилади.

3) мазкур фаолият объективлик ва субъективлик бирлигида кечадиган муносабат жараёнида амал қиладики, у инсон меҳнатининг (фаолиятининг) турли соҳалари билан бевосита боғлиқдир.

Инсоннинг биологик тур сифатидаги (Нома Сапинес) даражасидан ижтимоий-эстетик тип босқичиға ўтиши ўзи ясаган меҳнат қуроллари, воситаларини иждодий такомиллаштириб бориши натижаси ўлароқ юз беради. Ибтидоий одамларнинг бундай иждодкорлиги уларнинг дастлабки эстетик онги унсурларининг шаклланиши учун асос бўлиб ҳисобланади.

Масалан, уларнинг иждодкорлиги самараси ўлароқ яратилган безакли, шаклдор буюмлар фақатгина фойдалилиги билан эмас, балки чиройлилиги, хушбичимлилиги ва бошқа шу каби жиҳатлари билан ҳам истеъмолчиларни ўзига жалб этган. Бу эса уларда буюмнинг моддий эҳтиёжлари (фойдали, манфаатли) билан бирликда эстетик эҳтиёжларини қондирувчи хусусиятларини фарқлай билиш қобилиятларини ҳам шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, ҳар қандай меҳнатнинг натижаси муайян неъмат, бойлик яратиш билан яқунланадики, улар кишиларнинг моддий ва маънавий

эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади. Эстетик фаолият ҳам меҳнат соҳаси ҳисобланади. Лекин у, юқорида кўриб ўтганимиздек, меҳнатнинг барча турлари (ақлий ва жисмоний) нинг ижодкорлик даражасида амалга оширишни тақозо этадиган меҳнат туридир. Эстетик фаолият—бу ижодкорлик фаолиятидирки, шунга кўра унинг турларини кўрсатиш мумкин: моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги (дизайн, техника эстетикаси, хунармандчилик), маънавий ишлаб чиқариш соҳасидаги (санъат, халқ амалий санъати) эстетик фаолият.

Биз бу ерда қисқача биринчи тури хақида тўхталиб ўтамиз (санъат алоҳида мавзу сифатида ўтилади).

Дизайн (инглизча Сесигх - лойиҳа) предметлашган жиҳозли муҳитни шакллантиришга қаратилган бадиий-техник фаолият туридир. Мазкур фаолиятнинг хусусияти шундаки, бунда объектларнинг барча жиҳатлари (фойдалилиги, мақсадга мувофиқлиги, кўриниши ва х.к.) бирликда олиб қаралади ва шу буйича лойиҳалаштирилади. Дизайнлик фаолиятининг асосий методи—бу бадиий лойиҳалаштиришдирки, бу барча саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда қўлланилади. Мазкур методда шакл (ташқи кўриниш) ва мазмун (симметриклик, уйғунлик, ритмийлик ва х.к.) ўзаро мувофиқлигига эришиш тамойили белгиловчи жиҳат ҳисобланади. Масалан, автомобилнинг ташқи кўриниши фақат чиройли бўлиши билан биргаликда бошқа талабларга ҳам жавоб бериши керак (хавфсизлик ва бошқа).

Техника эстетикаси (юнонча течне — устакорлик, моҳирлик) дизайн восита, методлари ёрдамида инсон ҳаёти ва фаолиятида предметлашган, буюмлашган жиҳати, муҳитини шакллантириш, юзага келтириш қонуниятларни ўрганувчи эстетика соҳасидир.

Мазкур фаннинг тадқиқот объектига қайд этилган йуналишдаги кўпгина масалалар киради. Хусусан, дизайннинг умумий назарияси, инсон ва буюмлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, саноат маҳсулотларининг истеъмол хусусиятларини башорат қилиш ва баҳолаш ва бошқалар.

2. Эстетика борлиқни эстетик ва бадиий ўзлаштиришнинг умумий қонуниятларини ўрганувчи фалсафий фан сифатида муайян категориялар (мезоний тушунча) лар тизими билан иш кўради. Мазкур категориялар шунга кўра асосан икки гуруҳга ажратилади: 1) Эстетик фаолият категориялари (эстетик ўзлаштириш, дизайн, эстетик идрок, бадиий лойиҳалаш, техника эстетикаси); 2) эстетик (нафосатлилик) хусусиятлари ва санъатнинг моҳиятини ифодаловчи категориялар;

Биз биринчи гуруҳдаги категориялар хақида олдиндаги маърузаларимизда фикр юритган эдик. Ушбу маърузамизда иккинчи гуруҳ категориялари хақида тўхталамиз.

Эстетиканинг мезоний тушунчалари эстетик онг ва фаолият бирлигида юзага келадиган ва уларнинг унсур, соҳаларининг мазмунини ташкил этувчи категориялар ҳисобланади.

Маълумки, ҳар бир фан билимлар тизими сифатида ўзининг мезоний тушунча, категорияларига эга бўлиб, улар тадқиқ этиладиган объектнинг

муҳим томонларини, қонуниятли боғланишларини акс эттирадилар (Масалан, физикада — “масса”, “энергия”, биологияда — “ҳаёт”, “ирсият”, иқтисод назариясида — “товар”, “пул” ва х.к.).

Демак, категориялар ҳар бир фаннинг билиш соҳасининг натижаси ўлароқ юзага келади ва айти пайтда билишнинг ўзига хос усули, воситаси вазифасини ҳам ўтайди.

Фан категорияларига хос хусусиятлар эстетиканинг мезоний тушунчаларига ҳам таалуклидир. Лекин улар айти пайтда ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир.

1. Мазкур категориялар борлиқдаги барча нарса, ҳодисаларнинг умумий томонларини, боғланишларини, муносабатларини ўзида акс эттиради. Шунга кўра улар моҳиятан фалсафий мазмунга эгадир.

2. Эстетик категориялар билишнинг ўзига хос типи — эстетик билишнинг натижаси ўлароқ объективлик ва субъективлик табиатига эга. (ўтган маърузамизнинг биринчи саволида бу ҳақида батафсил фикр юритилган эди). Аниқроқ қилиб айтганда, мазкур категорияларда субъектнинг объектга унинг моҳиятини шунчалик билиб олиш мақсадида эмас, балки ўзи ва бошқалар учун аҳамиятлилиги, қадриятлилиги нуктаи назаридан туриб муносабатда бўлиши ифодаланади. Деярли барча фанларда билиш объектининг моҳиятини билиб олишга қаратиладиган бўлса, эстетикада билишнинг йуналиши рефлексив, яъни субъектнинг ўзига қаратилган бўлади. Бунда объектнинг моҳиятини билиш — ўз-ўзини билиш ҳисобланади. Шунга кўра эстетик категориялар рефлексив табиатга эга бўлиб, унда субъектнинг объектни муайян мезон, ўлчовлар асосида баҳолаши ва унга маънавий қадрият тарзида муносабатда бўлиши акс этади (масалан, уни “гўзал” ёки “хунук” деб баҳолаш). Бундай мезон, ўлчов вазифасини эса муайян бир жамиятнинг эмас, балки умуминсоний ижтимоий идеал, ғоялар ўтайди.

3. Мазкур категориялар тушунчалар тарзида, яъни тафаккур шакли бўлиши билан биргаликда конкрет шахснинг ҳис-ғуйғу, рухий кечинмаларини ҳам ўзида ифодалайди. Дарҳақиқат, эстетик мезоний тушунчалар “соф” фикр шакллари эмас, балки субъектнинг ички дунёси, маънавий олами ифодаловчи ҳиссий билиш шакллари — сезги, идрок, тасаввурларидир.

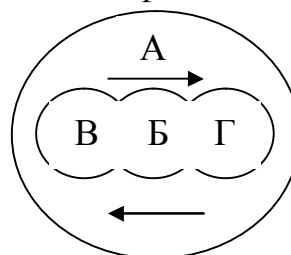
Эстетиклик (нафосатлилик) — муштарак категориядир, у ўзида барча бошқа эстетик мезоний тушунчаларни бирлаштиради.

Мазкур категорияда инсоннинг эстетик субъект сифатида борлиққа, воқелиқдаги нарса, ҳодисаларга бўлган муносабати ифодаланади. Шунга кўра у фалсафий мазмунга эга бўлиб, бу эстетик билишнинг хусусиятлари орқали англашилади. (ўтган мавзунинг биринчи саволига қаранг).

Эстетиклик (нафосатлилик) категориясининг моҳияти қуйидаги нисбий, мезоний тушунчалар тизими мазмуни орқали англашилади, зуҳрланади Булар: гўзаллик, улуғворлик, фожиавийлик ва ҳажвийлик.

Мазкур тушунчалар эстетик билишнинг ўзаро бир-бирини мазмунан тақозо этадиган ва бир-бирига ўтиб турадиган жиҳатлар тарзидаги алоқадорликдаги хусусиятларини ифодалайди. Буни қуйидаги схемада ифодалаш мумкин.

А-эстетиклик (нафосатлилик)
 Б-гўзаллик
 В-улуғворлик
 Г-ҳажвийлик, фожиавийлик

↔ -ўзаро мазмунан бир-бирини тақозо этиши, бир-бирига ўтиши

Гўзаллик, эстетика фанидаги асосий масалалардан биридир. Чунки ундаги деярли барча бошқа муаммолар ана шу мезоний тушунча мазмуни орқали таҳлил қилинади ва англашилади. Кишилиқ эстетик фикр таракқиётига назар ташлайдиган бўлсак, мазкур масала асосий баҳс мавзуларидан бири бўлиб келган ва унинг қандай ҳал этилишига қараб турли фалсафий-диний қарашлар, таълимотлар юзага келган.

Масалан, қуёшга сиғинган қадимги аجدодларимиз айни пайтда унга гўзаллик маъбудаси — тимсоли сифатида қараганлар ва шу асосда зардуштийлик илк натур фалсафий-диний таълимоти шаклланган. Мазкур таълимот умуминсоний, фалсафий-эстетик ғояларини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, у дунё халқларининг фан, маданият ривожига катта таъсир кўрсатади. “Айтиш мумкинки,-деб таъкидлайди Ислоҳ Каримов зардуштийликнинг муқаддас китоби ҳақида фикр юритар экан,- “Авесто”да баён этилган илмий ва ҳаётий тушунча- тасаввурлар нафақат Марказий Осиё ва Юнонистон, балки бутун Ғарб илму фани ва фалсафаси ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган”.¹

Зардуштийлик таълимоти моҳиятан табиат ва инсон гўзаллигининг фалсафасидир. Қадимги юнон натур файласуфларининг инсон (микро олам) ва табиат (макро олам) уйғунлиги ҳақидаги қарашлари ана шу фалсафий ғоя таъсирида юзага келади, деб айтиш мумкин.² Улар ана шу уйғунликни гўзаллик деб ҳисоблайдилар.

Ана шундай юнон натур файласуфларидан бири Гераклит (э.о. 554- 483) фикрича, доимий ҳаракатдаги ибтидо унсур-субстанция — олов (Куёш — изоҳ бизники) оламнинг асосини ташкил этади. У “Табиат ҳақида” номли асарида гўзалликнинг моҳиятини ўзининг ана шу умумий фикридан келиб чиққан ҳолда тушунтиради. Унингча олов (Куёш) мангу ҳаракат оқими бўлган ҳаётни юзага келтиради. Гўзаллик ана шу оқимнинг моҳиятидир.

Яна бир юнон натур файласуфи Эмпедокл (э.о. 490-30 й) уқдиришича, олам асосини тўртта ибтидо унсур ташкил этади. Булар: ҳар бири алоҳида-алоҳида мавжуд олов, ҳаво, сйв, тупроқдир. Уларнинг ўзаро бирикиши ва

1. Каримов И.А. Эзгу фикр, эзгу суз ва эзгу амалии улуғлаган китоб. “Авесто” китобининг 2700 йиллигига бағишлаб барпо этилган ёдгорлик мажмуининг очилиш маросимидаги нутъ. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2001 й, 9 ноябрь.

2..Ўбаранг: М. Оллоёров. Шарль фалсафий фикр таракқиётининг хусусиятлари. Самарканд, 1993.

ажралишишини файласуф икки бир-бирига қарама-қарши тортилиш (муҳаббат) ва итарилиш (душманлик — қаҳр, ғазаб) кучларининг амал қилиши билан изоҳлайди. Мазкур кучларнинг бир-бирига нисбатан устун келиши буйича амал қилиши коинот тараққиётининг даврий (циклик) тарзда кечишини белгилайди, деб ҳисоблайди файласуф. Қайд этилган унсурларнинг ўзаро бирлашиши — уйғунлашиши табиат, унинг бўлагинсон гўзаллигини юзага келтиради.

Пифагорчилар (кадимги юнон файласуфи Пифагор — э.о. 580-500 ва унинг издошлари) миқдорий муносабатлар нарса, ҳодисаларнинг моҳияти ҳисобланади, деб тушунадилар. Бошқача қилиб айтганда, бутун олам сонларнинг доимий, ўзгармас қаторларидир. Улар ўзларининг ушбу умумий фикрларидан келиб чиққанлари ҳолда гўзалликнинг моҳиятини математик нуқтаи назардан туриб таҳлил қилишга ҳаракат қиладилар. Пифагорчилар тасаввурича, осмон жисмлари товуш чиқарганлари ҳолда ҳаракатланадиларки, унинг паст-баландлиги (тембри), ҳаракат тезлиги миқдорий муносабатига боғлиқ.

Бошқа бир юнон файласуфи Сукрот (Сократ — э.о. 469-399й) нарса, ҳодисаларнинг гўзаллиги уларнинг фақат фойдалилик жиҳати билан белгиланади, деб кўрсатади. У бу ҳақида шундай деб ёзади: “Агар чиройли безатилган қалқон жангчини душмандан ҳимоя қилмаса, гўзал эмас. Аксинча безатилмаган кўпол қалқон ўз вазифасини бажарса, у гўзалдир”.

Сукротнинг шогирди Афлотун (Платон э.о. 428-348й) гўзалликнинг моҳиятини мазмундан ташқаридаги мавҳумий шаклда кўради. Шунга кўра у гўзалликни нарса, ҳодисалар хусусияти сифатида эмас, балки макон ва замондан ташқаридаги мутлақ мавҳумий (умумий) шакл-ғоя тарзида олиб қарайди. “Мен буни (шакл — ғояни- изоҳ бизники) у ёки бу нарсага нисбатан эмас, балки у ўз табиатига кўра ва мангу шундай бўлганлигига кўра гўзал деб атайман”, -деб ёзади “Катта Гиппий” номли асарида Платон.¹

Афлотун биринчилардан бўлиб гўзаллик бу-фақат нарса, ҳодисаларнинг “соф” объектив хусусиятларини эмас, балки инсоннинг руҳий борлиғи, дунёсини ифодаловчи тушунча эканлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.

Файласуфларнинг мазкур масалага бўлган қарашидаги қимматли жиҳати шундаки, у гўзаллик нарса, ҳодисаларнинг ташқи томони, шаклида эмас, балки моҳиятида яширинган бўлади, уни идрок эта билиш талаб этилади, деган фикрни илгари суради.

Арасту (Аристотель — э.о. 384-322) мазкур масалада ўз устози Афлотунга нисбатан муқобил қарашни илгари суради. Унингча, гўзалликнинг моҳияти нарса, ҳодисаларнинг табиий мутаносиблик, уйғунлик, ҳамоҳанглик ва бошқа шу каби хусусиятларни ифодалашлигида англашилади, деб тушунтиради.

1. Ъаранг.Платон “Катта Гиппий” номли асари. Соч. в 3х.т. 3 часть1., стр. 66.

Гўзаллик масаласи немис файласуфлари И. Кант ва Г.В. Гегеллар томонидан атрофлича таҳлил қилинади. Кант (1724-1804) гўзалликни ҳар қандай фойдали, манфаатдорликдан холи муносабатдир, деб таърифлайди.

Гегель (1770-1831) “Эстетика ҳақида маърузалар” номли асарида гўзаллик хусусида батафсил фикр юритади ва уни мутлақ руҳнинг ҳиссий ифодаланиш шаклидир, деб таърифлайди. Гўзалликни бундай шаклда ифодаланишнинг воситаси санъат, деб ҳисоблайди файласуф.

Эстетик фикр тарихида гўзаллик масаласига бўлган турлича қарашлар унинг моҳиятини аниқлашда нисбий билим — ҳақиқатлар мажмуи бўлиб хизмат қилади.

Гўзаллик — бу марказий мезоний тушунча бўлиб, унда борлиқдаги нарса, ҳодисаларнинг шакл ва мазмун уйғунлиги ва эстетик қимматга эга бўлган мукамаллиги ва инсоннинг унга бўлган муносабати ифодаланади. Объектнинг хусусият, жиҳат, муносабатлари қайд этилган бирлик ўлчовида идрок этилган пайтда у кишида (субъектда) шодлик, завқланиш ва маънавий лаззатланиш ҳис-туйғуларини уйғотади. Гўзалликнинг моҳияти борлиқнинг барча соҳаларида (табиат, жамият, инсон, санъатда) турлича шаклларда намоён бўлади.

Табиатдаги гўзаллик ҳар бир турнинг узоқ эволюцион, тадрижий тараққиёти натижаси ўлароқ, шаклланган ўзаро уйғунлик, мақсадга мувофиқлик каби хусусиятлари билан белгиланадиган мукамаллигида намоён бўлади.

Бизни қуршаб турган жонли ва жонсиз табиат, табиий муҳитнинг ўзини шу нуқтаи назардан олиб қарайдиган бўлсак, улар учун умумий мукамаллик қонунияти ҳосдир. Табиат барча тирик ва нотирек турларнинг ўзаро уйғун, мутаносиблигидан ташкил топган мутлақ мукамаллигидир. Ва бунда уларнинг (турларнинг) ҳеч бири ортиқча эмас, яъни бири иккинчисиз яшай олмайди. Мазкур қонуниятни англаб етмаслик XX аср охирида мавжуд цивилизацияга хавф солувчи умумбашарий экологик муаммоларни келтириб чиқарди.

Ўтган асрнинг бошида бир рус файласуф ёзувчиси ўзининг ва ўзга юртларга хавф солаётган маънавий қашшоқликдан ташвишланиб: “Дунёни гўзаллик кутқаради” деб башорат қилган эди. Ўша ёзувчининг ҳикматли иборасини қўллаган ҳолда “Бугунги кунда умумбашарий экологик хавфдан гўзаллик кутқаради” деб айтиш мумкин.

Жамият гўзаллиги унинг тараққиёти йуналиши, иқтисодий ва маънавий соҳаларининг ўзаро уйғунликда ривожланишида намоён бўлади. Тараққиётнинг йуналиши, ҳар бир шахс, фуқаронинг камолотига қаратилган жамиятнинг мукамаллик даражасига кўтарила олади. Жамият, табиат ва инсон ўртасидаги уйғунлик ана шундай мукамалликни ифодалайдики, бу унинг маънавий ҳаёти, маънавияти ривожи даражаси билан белгиланади. Бу ўринда файласуф, эстетик олим Т.Махмудовнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринлидир: “Маънавият шахс ва миллатнинг “ақлли қалби”ни ифода этадиган, тарих тақозасига биноан унинг турли томонлари намоён

бўладиган, табиат, жамият ва инсоннинг инсонийлашув даражасини билдирадиган рухий идрок, зийрак қалб оламидир”¹.

Бугунги кунда мамлакатимизда курилаётган демократик, фуқаролик жамияти мақсад ва моҳиятига кўра ана шундай мукамал ижтимоий тузум типи ҳисобланади.

Шахс (инсон) гўзаллиги кенг маънода унинг маъавий-рухий дунёсининг фаолияти, ҳатти-ҳаракатларида намоён бўлишлиги билан белгиланади. Шунга кўра конкрет шахс гўзаллиги унинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, хулқ атвори, ахлоқи ва кундалик амалий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ жиҳат ҳисобланади. Лекин айти пайтда мазкур жиҳат кўйидаги мезоний ўлчовларига эга.

1) Объектга эстетик субъект сифатида муносабатда бўлиши. Бошқача қилиб айтганда, нарса, ҳодисаларнинг эстетик қимматини баҳолай олиш қобилиятига эга бўлиши. Масалан, у ёки бу сиёсат мафкурасини эстетик идеаллар мезонида туриб баҳолай олмайдиган шахснинг ижтимоий фаоллиги манқуртлик даражасида бўлади. Бугунги кунда терроризм ва бошқа турли сиёсий оқимларнинг таъсирига тушиб қолган баъзи ёшларнинг ижтимоий фаоллиги ана шундай манқуртлик — сиёсий кўрликдир.

2) Санъат асарларини идрок эта билиш, эстетик қадриятлар сифатида баҳолай билиш ва улардан маънавий ғизоланиш (озикланиш), лаззатлана билиш малакасига эга бўлиши.

1) Инсон ички маънавий-рухий дунёсининг унинг ташқи дунёси (ҳатти-ҳаракати, ҳусни, чиройи) билан уйғунлиги ва бунда биринчисининг белгиловчи мавқеига эга эканлиги. Масалан, кишининг ҳусни, чиройи қанчалик жозибали бўлмасин, агар ички дунёси маънавиятдан озикланмаган бўлса, у гўзаллик фазилатидан маҳрумдир.

Бу ўринда таниқли ёзувчи Мирзақалон Исмоилийнинг: “Гўзалликнинг япроғи ахлоқ, илдизи — ички дунё, меваси — инсоний фазилатдир”, деган ҳикматли гапи ёдга келади.

Инсон гўзаллигининг қайд этилган мезоний ўлчовларини ҳисобга олмасдан туриб бугунги куннинг асосий вазифаларидан ҳисобланмиш қомил инсонни шакллантириш масаласини ҳал қилиш мумкин эмас.

Санъатда воқелик шакл ва мазмун уйғунлигида бадиий образларда акс эттирилади. Шунга кўра ҳап қандай юксак даражада яратилган санъат асарлари гўзалликнинг конкрет шаклдаги ифодасидир. Бунда эстетик идеал бадиий асар яратишнинг ўлчови — гўзалликни тасвирлашнинг мезони бўлиб хизмат қилади. Бу ўринда Чўлпон ва Абдулла Ориповларнинг “Гўзаллик” деб номланган шеърларини олиб қарайлик. Уларда уқувчи инсон гўзаллигининг ўзи учун нотаниш жиҳатларини инкишоф этади.

Коронғу кечада кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдуздан сени сўраймен
Ул юлдуз уялиб, бошини эгиб,
Айтадир: мен уни тушда кўрамен

¹Махмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. Т. 2001 й, 18-бет.....

Тушимда кўраман шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал!
Кўзимни оламан ой чиққан ёкка,
Бошлайман андан-да сени сурмоққа
Ул айтадир : бир қизил ёноққа
Мендан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

(Чулпон).

Кузнинг рутубатли оқшоми эди
Боғлар секингина чекар эди оҳ.
Рухимда бир ҳазон айёми эди,
Ажиб гўзалликка дуч келдим ногоҳ,
Бир зум гўзалликнинг ҳузурида жим,
Самовий ҳисларга бўлиб қолдим банд.
О, доно табиат, о, буюк ҳақим,
Ҳикмат кўрмадим ҳеч сэнга монанд.
Ўзинг юракларга чўктириб қадар,
Халос ҳам қилурсан паҳм этган дамда,
Шундай гўзалларни яратмасанг гар
Қолиб кетармидик доимо ғамда.

(А. Орипов).

(Бу ҳақда кейинги мавзуда батафсил фикр юритилади).

Улуғворлик — эстетик (нафосат)ликнинг, хусусан, гўзалликнинг ўзига хос жиҳатларда намоён бўлишидир. Фалсафий фикр тарихида кўпгина файласуфлар ана шу ўзига хосликни аниқлашга уринадилар. Инглиз файласуфи Э. Бёрк (1729-97) “Улуғворлик ва гўзаллик ҳақидаги тасаввурларнинг пайдо бўлиши ҳақида тадқиқотлар” номли асарида улуғворликни кишининг ҳайрат, қурқинч ҳис-туйғусини ифодаловчи категория сифатида талқин қилади. И. Кант улуғворлик инсон руҳида туғиладиган, уни жунбўшга келтирадиган ҳис-туйғу деб тушунтиради. “Улуғворлик, — деб таъкидлайди у, - ҳеч қандай табиат ҳодисаларини акс эттирмайди, у фақат руҳимизда туғён уради”.¹ Унингча, гўзаллик ҳамма вақт жозибали бўлиб, кишини завқлантирса, лаззатлантирса, улуғворлик ҳайратланиш, қурқув ҳис-туйғуларини уйғотади. Улуғворлик, Брёк, Кантлар таъкидлаганидек, фақат “соф” тарздаги кўрқув, ҳайратланиш ҳиссиётини уйғотиб қолмасдан, кишида юксак ўлчовлардаги, даражадаги эстетик завқ, лаззатланиш туйғуларни ҳосил қилади. Шунга кўра у гўзаллик мезоний тушунчаси мазмунининг ўзига хос шаклдаги ифодаланишидир. Шундай қилиб, улуғворлик бу нарса, ҳодисаларнинг юксак даража, мезонда баҳоланувчи эстетик қимматини ифодаловчи категориядир. Шахс эстетик субъект даражасидагина объектнинг бундай қимматини идрок эта олади. Бугунги кунда жамиятимизда кечаётган жараёнларнинг моҳияти, унинг таракқиётининг олий мақсадининг эстетик қимматини англамасдан, тасаввур

¹ Ўларанг: И. Кант. Соч-в 6 т-х. т. 5. с.272.

этмасдан туриб уни улуғворлик мезони бўйича баҳолаб бўлмайди. Масалан, шундай жараёнлардан бири маънавиятнинг моҳиятини, шаклланишини теран англаб олиш учун унинг улуғворлик жиҳатини ҳис эта билмоқ, керак. И.А. Каримов маънавиятнинг ғоят кэнг қамровли, кўламли (улуғвор) эканлиги, уни оддий ўлчовларга сиғмаслиги ҳақида шундай дейди: “Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион-миллион кишилар тақдири билан шаклланган. Уни **ўлчаб ҳам, поёнига етиб ҳам бўлмайди**. У инсон учун бир олам... Ер, оила, ота-она, болалар, қариндаш-уруғлар, кўни-кўшнилари, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик-маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг”.¹

Улуғворликнинг объектив манбаи фидоийлиги, ижтимоий тараққиётдаги туб сифат ўзгаришлари бўлса, субъектив жиҳати — уларнинг юксак эстетик идеаллар асосида баҳоланишидир. Мазкур жиҳат санъат соҳасида ўз аксини тўла намоён этади. Шунинг учун агар чексиз, сарҳадсиз океан, осмонупар тоғлар, вулқонлар кишида “соф” ҳолдаги кўрқув, хайратланиш ҳиссиётини уйғотса, санъат асарларида тасвирланган улуғвор нарса, ходисалар уни завқлантиради, руҳан лаззатлантиради. Масалан, Чўлпоннинг “Халқ” шеърини ўқир эканмиз, халқнинг қудратли куч эканлигини конкрет-образли тарзда идрок этиш, англаб олиш билан бирга унинг улуғворлигини қалбдан ҳис этамиз ва завқланамиз.

Халқ дэнгиздир, халқ тўлқиндир, халқ, кучдир,

Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ кучдир...

Халқ кўзгалса куч йукдирки, тўхтатсин,

Қувват йукқим, халқ истагин йук этсин..

Халқ исёни салтанатни йук қилди,

Халқ истади, тож ва тахтлар йиқилди.²

Улуғворликнинг жамият ва инсон ҳаётида намоён бўлишининг қарама-карши кутби тубанлик ва пасткашликдир. Бугунги кунда тараққийпарвар, демократик кучлар фаолиятининг улуғворлигини уларнинг муҳолифи бўлган терроризмнинг тубанлигини чуқур тушуниб етмасдан туриб идрок этиш мумкин эмас. Тубанлилик тушунчасида муайян гуруҳ, алоҳида шахснинг ижтимоий-эстетик идеалларга зид хатти-ҳаракатлари акс этади. Масалан, диний-экстремизм, терроризм тўдалари ва уларнинг йўлбошчиси, раҳнамоларининг бугунги кундаги хатти-ҳаракатлари ана шу мезон билан баҳоланади.

Кундалик ҳаётда кишилар орасида учрайдиган оқпадарлик, нонқўрлик, сотқинлик, гиёҳвандлик ва бошқа хатти-ҳаракатлар ана шу ўлчовда баҳоланилганда кишида нафратланиш ҳис-туйғуларини уйғотади.

Фожиавийлик мезоний тушунчасида жамият ва шахс ҳаётидаги ўта мураккаб зиддиятлар ифодаланади. Мазкур зиддиятлар ижобий (тараққийпарвар) ва салбий ижтимоий кучлар ўртасидаги кураш тарзида кечади. Унинг эстетик аҳамияти, моҳияти фалсафий категориялар – зарурият

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиљлол, иљтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1993, 78-бст.

² Чўлпон. Яна олдим созимни. Т., 1991, 407-бст.

ва эркинлик мазмуни орқали англашилади. Бундай курашлар кўпинча таракқийпарвар кучларнинг ҳалокати, ўлими билан яқунланади. Лекин уларнинг қисмати мангуликка даҳлдор бўлади. Чунки бу ўлим (ҳалокат) юксак мақсад, илғор ғоялар учун кураш йулидаги фидоийлик бўлиб, абадиятлик номи билан аталади. Масалан, бугунги кунда истиқлол учун курашган А.Кодирий, Чўлпон, Бехбудийларнинг ҳалокатларини фожиавийликнинг ана шу мезоний ўлчовлари билан баҳолаймиз.

Киши фожиавийликнинг эстетик аҳамиятини идрок этмасдан туриб ҳаёт, умр, яшашнинг мақсадини чуқур англаб етаолмайди.

Фожиавийликни бадиий образларда мужассамлаштирувчи санъат ана шу жиҳатдан муҳим роль уйнайди. Фожиавийлик санъатининг трагедия жанрида ифодаланади. Мазкур жанрда — фожиавийлик ижтимоий зиддиятлар конкрет шахс (характер) ва турли хил ҳолатлар, кучлар ўртасидаги кескин тукнашув, курашлар тасвирида берилади. Бунда конкрет шахс образининг фожиаси ижтимоий зиддиятларни ҳал қилиш йулидаги ҳалокат сифатида тасвирланади. Масалан, инглиз драматурги Шекспирнинг “Ҳамлет” асаридаги Ҳамлет фожиаси бу шунчалик таҳқирланган кишининг ўз отаси учун қасос олиш ҳикояси эмас, балки унинг мавжуд маънавий тубанлашишга юз тутган муҳитни ўзгартириш йулида ўзини фидо қилиш тасвиридир уйғотувчи воқеаларни тасвирлаш орқали кишини руҳий поклантириш (катарсис)лигидир, деб ҳисоблайди.¹

Кулгулилик (хажвийлик) мезоний тушунчасининг мазмуни фожиавийлик тушунчасининг моҳияти орқали англашилади. Чунки мазкур тушунчада ижтимоий аҳамиятга молик зиддиятларга эстетик идеал нуктаи назаридан бўлган танқидий муносабат ифодаланади. Эстетик фикр тарихида кулгилилик асосан гўзаллик ва хунуклик (Арасту), улуғворлик ва тубанлик (Кант), сохта беъманилик ва ҳақиқат (Гегель) ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг натижаси сифатида таърифланилади. Маълумки, кулги психофизиологик ҳодиса бўлиб, турлича тур, хилларда бўлади (хажвий, иронияли, масҳараомуз ва бошқа).

Баъзи кишилар кулги таъсиридан қаттиқ ҳаяжонга тушади, руҳий зарбага учрайдилар. Масалан, манбаларда қайд қилинишича, Бобил ва Юнонистонни вайрон этган Эрон шоҳи (э.о.?-465 вафот этган) Крекс кулгидан ўлган. Француз драматурги Пьер Огюстен (1732-99 й) ўзини жаҳонга танитган “Севилия сартароши” номли комедиясини отасига ўқиб бераркан, кейингиси ичак узди кулгидан жон беради. Қадимги юнон драматурги Софокл (э.о.496-406) ҳам томошабин олқишлари остида кулгидан вафот этган.

Кулгулиликнинг эстетик аҳамияти, моҳияти шундаки, унда жамият ҳаётидаги ҳодисаларга, шахс хатти-ҳаракатига эстетик идеал мезонидан туриб баҳо берилади. Кулгилиликнинг эстетик моҳияти шундаки, у доимо кишида психофизиологик ҳолатни келтириб чиқаравермайди. У қарама-қарши кутбдаги томонларни оқловчи ёки қораловчи кулгидир. Бошқача

¹ Ъбаранг: Аристотель. Поэтика, Т.,1980. 23-24-бетлар.

қилиб айтганда, мазкур кулги жамият ва шахс ҳаётидаги зиддиятли ҳодиса, жиҳатларга ижтимоий - эстетик идеал мезони буйича бериладиган баҳодир. Шунга кўра у моҳиятан ижтимоий аҳамиятга молик кулги бўлиб, у айна пайтда кишида кайғуриш, ачиниш, азобланиш ҳис-туйғуларини уйғотади.

Масалан, терроризмнинг хатти-ҳаракати умуминсоний — гуманистик, эстетик идеаллар ўлчовидан туриб баҳоланганда, шу маънодаги кулгилиликдир. Кулгилилик санъатининг комедия, сатира, юмор каби жанрларида ифодаланади. Комедия драматик жанр тури бўлиб, у гўзалликнинг муқобили бўлган кулгили ҳолатларда ифодалади. Кулгили ҳолат эса, Арасту таъкидлаганидек, хунукликнинг бир қисми, холос.¹

Масалан, Саид Аҳмаднинг “Келинлар қузғолони” комедиясида қайнона-келин муносабатини тасвири замирида хунук ижтимоий фожиалар келтириб чиқарган собиқ иттифоқнинг маъмурий-буйруқбозлик бошқариш тизими устидан бўлган кулги ётади. Садриддин Айнийнинг “Қори ишқамба” ҳикоясидаги Қори образи инсондаги хунуклик, маънавий тубанлик гўзаллик муқобилида тасвирланганлиги учун кулги уйғотади.

Шундай қилиб, санъат асарлари фожиавийлик ва кулгилиликнинг эстетик моҳиятини англашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Умумий хулосалар:

1). Эстетиканинг мезоний тушунчалари фалсафий мазмунга эга бўлиб, улар кишининг табиат, жамият ҳодисаларига ва ўзига нисбатан бўлган баҳовий муносабатини ифодалади.

2). Эстетик билиш умумий мезоний тушунчалар тизими орқали амалга оширилади.

3. Эстетик онг ва фаолиятнинг моҳияти мазкур тушунчалар мазмуни орқали англашилади.

4. Эстетик мезоний тушунчалар санъат асарларини яратиш ва уларни идрок этиш, маънавий кадриятлар сифатида баҳолай билишнинг тамойиллари бўлиб хизмат қилади.

¹ Ўларанг: Арасту. Ўша асар. 14-бет.

3-мавзу: Санъат ва унинг турлари. бадий ижод, эстетик тарбия.

Режа:

1. Санъатнинг вужудга келиши ва унинг эстетик моҳияти, вазифалари. Санъат ва фан. Санъатда ҳаётий ҳақиқат ва шартлилик. Санъат асарида бадий образ, унда умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг яхлит намоён бўлиши.
2. Санъатнинг турлари ва уларнинг хусусиятлари, ўзаро алоқадорлиги ва нисбий мустақиллиги. а) бадий адабиёт; б) халқ амалий санъати; в) меъморчилик; г) рассомлик; д) хайкалтарошлик; е) театр, сирк, кино.
3. Бадий ижод жараёнининг ўзига хос хусусиятлари. Ғоявий ният ва унинг рўёбга чиқиши; бадий тасаввур, ҳаёлот, интуиси (фаҳм) ва илҳомнинг бадий ижоддаги аҳамияти. Истеъдод ва меҳнат. Санъаткорнинг жамиятдаги ўрни. Санъаткор ва миллий ғоя.
4. Бадий асарни эстетик идрок этиш ва эстетик тарбия. Бадий асарни эстетик идрок этишнинг ўзига хос эстетик фаолият экани. Эстетик тарбия ва унинг замонавий йўналишлари ва воситалари. Санъат-эстетик тарбиянинг асосий воситаси сифатида.

Таянч атамалар: Санъат, бадий образ, ўйин назарияси; санъат ва фан, бадий ижод, бадий услуб, санъат асарида шакл ва мазмун, мавзу, ғоя, сюжет, композиция, услуб эстетик ва бадий тарбия.

Адабиётлар:

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хафвсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: 1998.137-150.б.
2. И.А. Каримов. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат ечин. "Таффакур" журнали. 1998.№2.3-32.б.
3. И.А.Каримов. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. "Фидокор" газетаси, 2000.8 июн.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1996. 14-21-бетлар.
5. Умаров Е.Эстетика.Т.1985.135-155.б.
6. Аллоёров М., Аллаярова М. Эстетика, ахлоқшунослик фанларини ўрганиш бўйича услубий тавсиялар. Самарқанд, 2006. 23-37-бетлар.
7. М.Оллоёров. Эстетика. СамДУ.2002.48-66.б.

Қўшимча адабиётлар.

1. Гегел Г. Эстетика в 4 т.т-3.1973.79-101.б.
2. Авлоний А. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.1998.26-37,278-284.б.
3. Маҳмудов Т. Эстетика и духовные ценности. Т.1993.210-226.б.
4. Шер А. Диний-бадий асарнинг эстетик моҳияти. «Гулистон» журнали 2001 йил 5-сон.
5. Умуров Ҳотам. Бадий ижод мўжизалари. Самарқанд, «Зарафшон», 1992. 7-82-бетлар.

Санъат маънавий ҳаётнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бу унинг эстетик билиш, англаш (онг) ва шу типдаги фаолият соҳаси эканлиги билан белгиланади. Эстетика фани санъатни худди шу жиҳатдан ўрганади.

Эстетика санъатнинг пайдо бўлиши, табиати, қонуният ва вазифа (функсия) ларини ўрганиш билан мазкур англаш (онг) ва фаолиятнинг моҳиятини тўлароқ очиб беради.

Санъатнинг пайдо бўлиши масаласи хусусида эстетик фикр тарихида турлича қараш, концепсиялар бўлган. Биз бу ерда шулардан иккитаси - биологик ва ижтимоий концепсиялар устида қисқача тўхталамиз.

Биринчи концепсия назариячилари асосан инглиз табиақхунос олими Ч. Дарвиннинг (1809-1882) эволюцион таълимотига таянадилар. Маълумки, бу табиақхунос “Одамнинг пайдо бўлиши ва жинсий танланиш” номли асарида инсоннинг ҳайвонот олампидан тадрижий тараққиёт натижаси ўлароқ ажралиб чиққанлиги ҳақидаги фаразни илгари суради. Ва шунга таянган ҳолда нафосатлилик, гўзалликни ҳис, идрок этиш қобилияти ҳайвонларга ҳам хосдир, деган фикрни асослашга ҳаракат қилади.

Биологик концепсия ўзининг юзага келишидан бошлаб то ҳозиргача турли ҳил йўналишда ўзгариб борди.

Шулардан бири XVIII асрнинг иккинчи ярмида юзага келган ўйин назарияси бўлиб, унинг асосчилари немис файласуф ва эстетиклари И. Кант (1724-1804) ва И. Шиллер (1759-1805)лардир. Улар ўйин — бу инсон эркин фаолиятининг намоён бўлишидир, шунга кўра у санъат билан жинсдош деб ҳисоблайдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб мазкур фалсафий қараш позитивистлик (лотинча поситивус — ижобий) нуқтаи назаридан туриб талқин қилина бошланади. Бунда ҳайвонлар учун хос хусусият бўлган ўйин санъатнинг пайдо бўлишининг асосидир деб қаралади. Масалан, инлиз позитивисти Ф.Спенсер (1820-1.903) ўйин ҳайвон ва инсонларга бирдек хос, бирдек таалуқли психофизиологик фаолиятдир, санъатнинг пайдо бўлишини ҳам ана шу умумийликдан келиб чиққан ҳолда тушунмоқ зарур деб кўрсатади.

“Социобиология” деб аталадиган оқим ҳозирги давр биологик концепсиянинг йўналишларидан биридир. Ушбу оқимнинг асосчиси америкалик биолог Е.О. Уилсон бўлиб, унинг қарашлари “Сосиобиология: янги синтез” (1975) номли рисоласида баён ‘тилади. Унингча, жамият ҳаётини тадқиқ етувчи фанлар биологиянинг маҳсус бўлимларини ташкил қилмоғи керак. Шу жумладан, санъатнинг вужудга келиши масаласини ҳам биология фани асослари орқали ҳал ‘тиш мумкин. Биологик концепсия назариячилари томонидан илгари сурилган фикрлар санъатнинг пайдо бўлиши, бадиий ижод моҳияти масаласини тушунишда муҳим аҳамиятга эга. Дарҳақиқат, биологик концепсия тамойилларисиз бадиий онг, ижод генезиси ва бу билан бевосита боғлиқ бўлган талант ва истеъдод каби масалаларининг моҳиятини очиб бериш мумкин эмас.

Лекин мазкур концепсия санъатнинг пайдо бўлишида кишининг биологик ирсий хусусиятларининг мавқеини мутлақлаштиргани ҳолда, унинг

ижтимоий тип сифатидаги табиатини назардан четда қолдиради. Ижтимоий концепсияга мувофиқ санъатнинг пайдо бўлишининг сабабини инсоннинг биологик тур тарзидаги табиатидан эмас, балки ижтимоий тип — шахс сифатида тарихан шаклланиш жараёнидан ахтариш керак, деб ҳисоблайдилар.

Меҳнат еса бундай жараённинг бош омилидир, деб қарайди мазкур концепсиянинг назариячилари. Масалан, Плеханов, ўйин эмас, меҳнат санъатнинг пайдо бўлишининг сабабидир, чунки кейингиси биринчисига нисбатан бирламчидир, деб тушунтиради.

Шубҳасиз, меҳнат санъатнинг юзага келишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Лекин бунда уни асосий сабаб деб қараш мазкур масалага юзаки, бир ёқлама ёндашишдир. Бунда қуйидаги муҳим жиҳатлар ҳисобга олинмайди.

1) Меҳнат — бу фақат, мазкур концепсия назариячилари нуқтаи назарича, ишлаб чиқариш қуролларини тайёрлаш эмас, балки ижодиётдир.

2) Кейингиси (ижодиёт) эса моҳиятан кишининг эстетик англаши (онги) ва фаолиятининг узвий бирлигида кечадиган жараён бўлиб, бу унинг био-генетик, ирсий хусусиятлари — ҳис-туйғу, руҳий — эмоционал кечинма, ички эҳтиёжлар ва бошқалар билан заруран шартлангандир.

3) Санъат — бу фақат “ижтимоий борлиқ”нинг шунчалик инъикоси натижаси — “ижтимоий онг” шакли эмас, балки социо-биологик тур сифатидаги шахс “Мен”ининг онгидир.

Шундай қилиб, бизнингча, санъатнинг пайдо бўлиши, эстетик моҳияти масаласини индивиднинг дунёни ўзлаштиришида айни бир вақтда ҳам биологик тур, ҳам ижтимоий мавжудот, яъни биосоциал тип сифатида тарихан шаклланиши жараёнида олиб қараш билан чуқурроқ очиқ бериш мумкин.

Шунга кўра, мазкур масала тадқиқ дунёни ўзлаштиришнинг илк шакли — мифологик дунёқарашнинг юзага келиши ва қисмларга ажралишишга учрашини таҳлил етишни тақозо этади.

Мифология (юнон. *mifos* — нақл, ривоят, *logos* — таълимот) ибтидоий одамнинг ўзини қуршаб турган нарса, ҳодисаларга муносабати ва уларнинг сабабларини билиб олиш натижаси ўлароқ юзага келган дунёқарашдир. Бундай дунёқараш жонли мушоҳадали, образли ва ақлий билиш жиҳатларининг ўзаро қоришиши (синкретик) бирликда амал қилишлиги билан изоҳланади. Шунга кўра мифология моҳиятан дунёни илк шаклдаги бадий — эстетик ўзлаштириш усулидир. Мазкур дунёқарашнинг амал қилиши кишилиқ тарихида узоқ даврни ўз ичига оладик, буни шартли равишда уч босқичга - юзага келиши, тўлиқ шаклланиши ва инқирозига (қисмларга ажралишиши) ажратиш мумкин.

Мифологик дунёқарашнинг барча босқичлари уларнинг бир сифатдан бошқасига ўтиши ундаги образли — ҳиссий ва ақлий жиҳатлар нисбати мавқеининг ўзгариб бориши билан изоҳланилади.

Мифий тасаввур шаклланишининг дастлабки босқичи одамнинг ижтимоий мавжудот, (антропогенез - юнон. антропос - одам, генесис - пайдо

бўлиш) сифатида шаклланиш даврига тўғри келади, деб тахмин қилиш мумкин. Бу даврдаги одамнинг онги биз бугунги кунда тушунадиган онг эмас, балки ақлийлик ва ҳиссийлик, образлиликнинг айнанлиги, қоришиқлиги билан изоҳланилади. Бундай онга эга ибтидоий одам ўзини қуршаб турган нарса, ҳодисалардан ўзини ажратиб қарамайди, ўзининг ҳислатларини унга, уларникини ўзига кучиўади, жонлантиради. “Кундалик факт — тажрибаларнинг мифга айланишининг биринчи ва бош сабаби, - деб ёзади инглиз этнографи Е.Б.Тайлор, - бутун табиатнинг жонлилигига ишониш ҳисобланади”.^{1[19]}

Иллий даврда ибтидоий одамнинг табиатни жонлантириши натижаси ўлароқ унинг оламнинг зооморф (юнон. зоо — ҳайвон, морфе — тузилиш) манзараси ҳақдаги образли тасаввурлари юзага келади. Масалан, Ерни ғоят катта балиқ устида турган улкан ҳўкиз ўз шоҳлари устида кўтариб туришлиги ва бошқа шу кабилар.

Мифология тадрижий тараққиётнинг иккинчи босқичининг хусусияти ибтидоий одамнинг ўзининг “Мен”ини табиатдан ажратиб қарашилиги билан изоҳланилади. Бу даврда у энди табиат билан унинг бўлаги сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудот тарзида муносабатга киришади. Бунда энди у ўзининг мантикий мушоҳада юритиш, мавҳумлаштириш қобилиятига еҳтиёж сеза бошлайди. Бунинг натижаси ўлароқ мифологик онг таркибида ақлий билиш жиҳати фаоллаша бошлайди.

Агар унинг тараққиётининг биринчи босқичида эмоционал – ҳиссий, образли идрок этиш устиворлик қилган бўлса, кейинги босқичда мавҳумий фикрлаш - нарса, ҳодисаларни рамзий белгиларда ифодалаш (тил) бундай мавқени эгаллай бошлайди. Бунинг натижаси ўлароқ ибтидоий одам энди қоя, ғор деворларига ҳар хил расмлар (рамзлар) чиза бошлайди.

Айтиш мумкинки, бу босқич мифлар (афсона, ривоятлар) ижод қилинишининг дастлабки палласи ҳисобланадики, бу санъатнинг, агар шундай айтиш жоиз бўлса, уруғдан униб чиқиш давридир.

Ибтидоий одамнинг дунёни ўзлаштириш еҳтиёжларининг ошиб бориши билан мифологик дунёқараш аста-секинлик билан “инқиҳоз”га учрайди. Ундаги ҳиссий ва ақлий жиҳатларнинг яҳлит қоришиқлигига (синкретиклик) дарз кета бошлайди. Бошқача қилиб айтганда, мифологик онг таркибидаги образли - ҳиссий ва ақлий билиш жиҳатларининг уйғунлиги бузила бошланади ва улар қарама-қарши қутбларга айлана бошлайди.

Мазкур жараён ниҳоят, унинг қисмларга (алоҳида ижтимоий онг шакллари) — дин, ахлоқ, фалсафа, фан, санъат - ажралишига олиб келади.

Мифологиядан ажралиб чиққан барча ижтимоий онг шакллари унинг хусусиятларини вазифаларини уўидан соқит қилганлари ҳолда ундан «бегоналаша» боради. Лекин фақат санъатгина мифологиянинг хусусиятларини (дунёни бадий- эстетик ўзлаштириш усули эканлиги, ҳиссий- образли ва ақлий билиш жиҳатларининг бирлиги, кўп функциялилиги) ўзида сақлаб қола олади. Шу билан биргаликда санъат

^{1[19]} Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М.,1989, с.129

алоҳида ижтимоий онг шакли сифатида ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб боради ва жамият ҳаётида муайян вазифаларни бажаради. Биз энди бу масала устида тўхталамиз.

Санъатнинг ўзига хос хусусияти, моҳияти шундаки, у эстетик онг (англаш) ва яъни дунёни бадиий - эстетик ўзлаштириш усулидир. (Эстетик онг ва эстетик фаолият масаласи иккинчи маърузада батафсил баён етилган. Биз бу ерда фақат санъатнинг қайд этилган онг шакли ва фаолият тури эканлиги устида тўхталамиз).

Санъатнинг эстетик онг шакли эканлиги унинг обектив ва субектив (маънавий) борлиқни бадиий - образли тарзда акс эттириши ва уни ижтимоий эстетик идеаллар нуқтаи назаридан туриб баҳолаши билан изоҳланади.

Бошқа хил образлиликлардан (фоторасм, тасвир, геометрик шакллар ва ҳакозо) фарқли равишда бадиий образ нарса — ҳодисаларни яққалик ва умумийлик, обективлик ва субективлик, ҳис-туйғу ва ақлийлик бирлигида акс еттиради. Бошқача қилиб айтганда, бадиий образ санъатнинг воқеъликни ўзига хос тарзда акс еттириш, уни инсон қалби, руҳиятига, фикр ва ҳис- туйғусига таъсир етадиган шаклда умумлаштириш хусусиятидир. Шунга кўра у маънавий - руҳий мазмунга эга бўлиб, муайян ғояни ифодалайди. Масалан, агар суратчи туширган кишининг расмида унинг муайян вақтдаги ҳолати, ташқи киёфаси айнан шу ҳолда акс еттирилса, мусаввир (рассом) ишлаган портретда кишининг ички руҳий дунёси, маънавий қиёфаси умумлаштирилган ҳолда турли хил тасвирий услублар (ранглар, буёқлар жилосида, чизик, соялар) уйғунлигида тасвирланади ва ҳакозо. Санъаткор санъат асарида бадиий образ орқали маълум нарса-ҳодисаларни акс эттирувчисига эмас, балки ўзининг, халқининг орзу-умидларини, ижтимоий ғояларини, қарашларни ифодачисига, тарғиботчисига хамдир.

Маънавий-руҳий мазмуннинг, ғоянинг хусусиятига ва унинг турли хил восита, материалларда мужассамлашишига кўра бадиий образ санъатнинг турларида турлича тузилишга эга бўлади. (Бу ҳақида кейинроқ фикр юритилади)

Санъатнинг эстетик фаолият тури эканлиги санъат асарларининг яратилиши ва уларнинг идрок этилиш жараёни билан белгиланади.

Эстетик фаолиятнинг натижаси бўлган санъат асарлари бадиий-эстетик кимматга эга бўлиб, у кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини қондирадиган қадриятлар ҳисобланади. Шунга кўра санъат маънавий ишлаб чққариш соҳаси ҳисобланадики, бу унинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, мавқеи ва вазифаларини белгилаб беради.

Санъат кўп вазифа бажаришлиликхусусиятига эга бўлиб, бу унинг, юқорида кўиб ўтганимиз, эстетик моҳиятга эга эканлиги билан белгиланади.

Санъат эстетик, ижтимоий-ўзгартирувчилик, билиш, тарбиявий ва бошқа вазифаларни бажаради. Санъатнинг эстетик вазифаси шундан

иборатки, у борликдаги воқеа-ҳодисаларни бадиий образлар орқали ифодалаб, кишиларда эстетик дид, еҳтиёж, қобилиятни шакллантиради, ижодкорлик руҳини, кайфиятини, фаолиятини уйғотади. У шахснинг ички, ботиний дунёси, ҳис - туйғуси билан чамбарчас боғлиқдир. Бадиий асардаги тасвир, воқеа-ҳодиса кишиларда завқ, қониқиш, ҳайратланиш, маънавий лаззатланиш каби ҳис - туйғуларни туғдиради. Санъатнинг ижтимоий ўзгартирувчилик вазифаси санъат асарларида мужассамлашган ижтимоий-эстетик ғоя, идеалларнинг жамият аъзолари томонидан эътиқод даражасида идрок этилиши ва ижтимоий тараққиёт жараёнига таъсир кўрсатиши билан изоҳланилади. Шунга кўра санъат мафкуравий вазифани ўтайди. Бу ўринда шу нарсани таъкидлаш керакки, узок йиллар давомида санъат коммунистик мафкуранинг “хизматкори”га айлантириб келинди. Бунда мафкура умуминсоний гуманистик ғояларга ёт қарашлар системаси, яъни дунёдаги барча пролетарларни “коммунизм туғи” остига бирлаштирувчи сиёсатнинг назарияси ҳисобланар эди.

Мафкура — бу том маънода инсоннинг ўз моҳиятини, ўзлигини, яшашдан мақсадини англашга хизмат қилувчи ижтимоий-эстетик идеаллар тизими бўлиб, у миллий ва умуминсоний кадриятларга таянади. Бугунги кунда ҳар бир жамиятимиз аъзоси асрлар мобайнида орзу қилиб келган мустақилликнинг кадр-қиммати, моҳиятини теран англаш учун унга мувофиқ, ўз-ўзини англаш ва яратиш дастури — мафкурага эга бўлмоғи ғоят муҳимдир. “Олдимизда турган энг муҳим масала, — деб кўрсатади Президентимиз бу вазифанинг ғоят муҳимлигини кўзда тутгани ҳолда, - бу - миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимизда тадбиқ етишдир. Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб келажакка ишонч, меҳру-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириши лозим”.^{1[20]}

Санъатимиз бугунги кунда худди ана шу маънодаги мафкурага хизмат қилмоғи зарур. Санъатнинг ижтимоий — ўзгартирувчилик вазифасини яхши тушунган сиёсий муҳолифларимиз миллий мафкура, маънавиятимизга ёт ғоялар сингдирилган турли хил кинофилмлар, видеофилмлар орқали кишиларимиз, хусусан, ёшларимиз онгига таъсир кўрсатишга, ўзгартиришга ҳаракат қилмоқдалар. Бу еса, ижодкорлардан юксак гуманистик ғоялар билан суғорилган санъат асарлари яратишни талаб этади. Зотан, Президентимиз таъкидлаганидек, “Бугунги кунда ғояни, фикрни маъмурий чоралар билан энгиб бўлмайди, ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсра киришиш, олишиш мумкин”.

Санъатнинг билиш вазифаси шу билан изоҳланадики, у ўзига хос билиш, аниқроғи, эстетик билиш туридир. Унинг бу хусусиятини билишнинг бошқа турлари, хусусан, фан билан таққослаганимизда аниқроқ билиб оламиз.

^{1[20]} Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, илтифод, сиёсат, мафкура
Т. 1993, 168-бет.

Агар фан инсоннинг дунёни мантиқий билиши (тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш) орқали ўзлаштириши усули бўлса, унинг санъатдаги билиши эса ҳис- туйғу ва тафаккур бирлигида, яъни конкрет- образли тарзда кечади. Мантиқий билиш инсон воқеликни обектив ҳолатда, яъни унга ўзининг субъектив муносабатини билдирмасдан фақат моҳиятини билиш мақсадида ўрганади. Конкрет-образли билиш эса рефлексияли, яъни ўз-ўзига қаратилган билишдир. Бошқача қилиб айтганда, киши бундай билишда воқеликка (обектга) ўзининг руҳий дунёси, ҳис-туйғуси, кечинмалари орқали муносабатда бўлади, унга баҳо беради. Шунга кўра айтиш мумкинки, санъат ўз-ўзини билиш, англаш вазифасини ўтайди. Ушбу вазифани бошқа бирорта билиш тури, хусусан, фан бажара олмайди. Масалан, агар киши ёзувчи Одил Ёкубовнинг “Улуғбек хазинаси” романини ўқигандагина, унинг бу шахс ҳақидаги тарих фанидан олган маълумотлари унинг тасаввурида ҳаётий фактлар, образлар тимсолида қайта жонланади. Энди у ҳаёлан ўша даврда яшай бошлайди, энг муҳими Улуғбек шахсини қайта кашф этади.

Санъатнинг бундай хусусияти айниқса, бугунги кунда тарихий хотирани тиклаш орқали ўз-ўзини англаш вазифасини амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этади.

Санъатнинг тарбиявий вазифаси унинг дунёни бадиий-эстетик ўзлаштириши усули эканлиги билан белгиланади. Шунга кўра санъат асарлари кишининг эстетик онгига таъсир кўрсатиш орқали унинг бир бутун дунёқарашини ўзгартиради ва маънавиятини шакллантиради.

Шунинг учун санъат айни пайтда ахлоқий, сиёсий-мафкуравий, ҳуқуқий тарбия вазифасини ўтайди.

Шуни таъкидлаш керакки, санъат ўзининг бундай вазифасини умумий тарбия тизимида эстетик тарбия воситаси бўлиб хизмат қилишлиги орқали амалга оширади. (бу ҳақида кейин батафсил тўхталамиз).

2. Бадиий ижод жараёнининг ўзига хос хусусиятлари. Миллий истиклол ғояси ва бадиий ижод. Санъат эстетик онг ва фаолият тури сифатидаги табиати санъат асарларининг яратилиши ва истеъмол, идрок этилиши жараёнларида намоён бўлади.

Санъат асарларини яратиш билан боғлиқ фаолият эстетикада бадиий ижод жараёни деб юритилади.

Бадиий ижод - умумий ижод жараёнининг муҳим тури бўлиб, эстетик фаолиятнинг тарқибий қисми ҳисобланади.

Бадиий ижод рефлексияли (лотин. reflexi. - орқага ташланган нигоҳ, ички акс эттириш маъносида) ижодкорнинг ўз “Мен”ига нисбатан обект сифатида бўлган муносабати тарзида кечади ва шу тамойил асосида санъат асарлари юзага келади. Ва бу орқали уларда инсоннинг ички руҳий, маънавий дунёси ўз ифодасини топади.

Санъат асарларининг яратилиши мураккаб зиддиятли жараён бўлиб, бу бир томондан, ижодкорнинг истеъдод, таланти билан шартланган бўлса, иккинчи томондан, бадиий метод, тамойилларига таянилишни талаб этади. Истеъдод ва таланциз юксак санъат асарлари яратилмайди. Бадиий метод эса уларни намоён қилдириш омилидир. Чунки санъаткор ижод усули,

тамойилларини билмасдан туриб ўзида мустақил, янгича фикрлаш қобилиятини шунингдек, санъат асари яратиш маҳорати ва малакасини шакллантира олмайди.

Бадиий метод — бу санъат асарларини яратишнинг тарихан шаклланган умумий тамойилларининг тизимидир. Унинг шаклланиши ва амал қилишида қуйидаги жиҳатлар муҳим омил ҳисобланади: воқелик, муайян йўналишдаги дунёқараш. Шунга кўра айтиш мумкинки, бадиий метод — бу воқеликни муайян дунёқараш нуқтаи назаридан туриб акс эттириш, баҳолаш услубидир. Шунга кўра санъатда турли хил йўналиш (оқимлар), бадиий услублар (классицизм, романтизм, реализм) бир-биридан фарқланади (бу ҳақида олтинчи маъруза матнини ўқинг). Эстетика санъат фалсафаси сифатида бадиий методнинг умумий тамойилларини тадқиқ етадики, улар эстетик қимматга эга бўлган асарларнинг яратилиши ҳамда уларнинг маънавий қадриятлар даражасида идрок етилиши, баҳоланишининг зарурий шартлари ҳисобланади. Бу тамойиллар қуйидагилар: 1) воқеликнинг умуминсоний эстетик идеаллар нуқтаи назаридан туриб акс еттирилиши, баҳоланилиши; 2) шакл ва мазмун бирлиги; 3) бадиий образда тафаккур ва ҳис-туйғу яккалик (индивидуаллик) ва умумийлик, обективлик ва субъективлик бирлиги.

Миллий истиқлол ғояси, унинг асосий мезоний тушунча ва тамойиллари бадиий ижод жараёни учун метод, дастуриламал бўлиб хизмат қилади. Чунки мазкур ғоя халқимизнинг озод ва обод Ватан, эркин ва фаравон ҳаёт барпо этиш йўлидаги эзгу асрий орзуси-интилишлари, ҳаётий-эстетик идеалларини ўзида акс эттиради.^{1[21]}

Ижодкорлар олдидаги бугунги асосий вазифа — бу жамиятимиз аъзоларида, хусусан, ёшларимизда ўзликни англаш, Ватан туйғусини шакллантирувчи, уларни комилликка етакловчи, ибрат оладиган, идеал қаҳрамонлар образини яратишдир.

Президент Ислам Каримов “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракат ташаббус гуруҳи билан учрашувда сўзлаган нутқида ижод аҳлига маданият намояндаларига мурожаат этиб, бугунги куннинг ана шундай фазилатга эга қаҳрамонлари сиймосини яратишга даъват қилади. Шу муносабат билан ижодкорлар олдида бундай идеал — Ибрат булувчи қаҳрамон қиёфаси, маънавий - руҳий интилишлари қанақа бўлиши, уларнинг сиймоларини қаердан излаш керак, деган саволлар кундаланг бўлиб қолмоқда. Уларнинг кўпчилиги бундай қаҳрамонлар сиймосини ҳозирги кунда туб ўзгаришларни амалга ошираётганган кишиларимиз орасидан - ҳаётдан ахтариб топиш билан яратиш мумкин, деб ҳисоблайдилар.

“Модомики, Ибрат булгудек қаҳрамонларни кўрсатиш бугунги куннинг еҳтиёжи экан, - деб таъкидлайди таниқли ёзувчи Ш.Ҳолмирзаев бу саволлар хусусида фикр юритиб, - нима қилмоғимиз керак? Ўйлаб кўрайлик: белни маҳкам боғлаб ишга киришишдан ўзга йўл йўқ. Зеро, Ибратли инсонлар ҳаётда бор. Ундай инсонларни адабиётда яратиш учун яратувчининг ўзидан

^{1[21]} Ўларанг: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., 2000, 6-бет.

хам ибратлилик талаб етилади. Зеро, ... ўтмишдаги барча Идеал ва Ибратли қахрамонларни ижод этган адибларнинг ўзлари Ибрат намуналари бўлганлар”.^{1[22]}

“Ўзбектелефилм” студиясининг бош муҳаррири Шойим Бутаев бу масала хусусида шундай дейди: “Ибрат бўлгулик қахрамон, Идеал осмондан тушмайди ёки ҳаёл суриб, ўйлаб топиб бўлмайди. Туб ўзгаришлар, янгилинишлар кечаётган қайноқ ҳаёт ичида бўлиш бундай имкониятни беради ижодкорга. Ҳаётнинг ўзи бизга ана шундай қахрамонни тақдим етишга шубҳа йўқ”.^{2[23]}

Бугунги кунда санъаткорларнинг миллий мафкура соҳасидаги вазифаси кишиларнинг бадиий тафаккурини, эстетик эҳтиёж, идеалларини шакллантириш ҳисобланади. Бу эса, айниқса, миллий истиклол ғояси тушунчалари ва тамойилларининг мазмунини кишиларимиз, хусусан, ёшларимиз онгига, қалбига сингдириш вазифаси қўйилган бир пайтда алоҳида аҳамиятга эга.

Бадиий ижод санъат асарларининг ўқувчи, тингловчи, томошабин томонидан бадиий идрок, истеъмол этиши билан бевосита боғлиқ жараён дир. Чунки, биринчидан, ҳар бир санъаткорнинг таланти, истеъдоди ўз халқининг тарихан шаклланган маънавий маданияти заминидан шаклланади, вояга етади. Шунга кўра санъат асарлари халқ, миллатнинг маънавий эҳтиёжлари натижаси ўлароқ яратилади ва уларнинг менталитети - кечинмалари, ҳис-туйғулари, руҳий дунёси, орзу-мақсадларини ифода қилади. Шу боис ижодкорларни халқдан олиб ўзига қайтарувчилар деб атайдилар. Иккинчидан, бадиий идрок, истеъмол этиш жараёни орқали санъат асарлари эстетик қадриятларга айланади. Мазкур жараённинг кечиши эса санъат асарларини тингловчи, томошабин, ўқувчиларнинг бадиий-эстетик эҳтиёжлари, қарашлари асосида идрок етилишини тақозо этади. Шунга кўра бадиий идрок санъат асарларининг маънавий қадриятларга айланиш жараёнининг ўзига хос мезони бўлиб ҳисобланади. Бунда бадиий идрокнинг мураккаб зиддиятли жараён эканлигини ҳисобга олиш талаб етилади. Мазкур зиддият эстетик онги даражаси турлича бўлган ижодкор ва санъат асарини идрок этувчи (ўқувчи, тингловчи, томошабин) ўртасидаги ўзаро муносабат, алоқада амал қилади. Чунки идрок этувчининг эстетик диди, эҳтиёжи доимо биринчисиникига нисбатан паст даражада бўлади. У шунинг учун ижодкор, бир томондан, ўз асарини яратишда омманинг эстетик онги (эҳтиёжи, диди) даражасини ҳисобга олмоғи ва иккинчи томондан, умуминсоний ижтимоий-эстетик идеаллар, ғояларига таянмоғи зарур.

Бадиий ҳаёт соҳасидан четда яшовчи аксарият кўпчилик кишилар санъатга шунчалик вақт ўтказиш, ҳордиқ чиқариш, оддий лаззатланиш воситаси сифатида муносабатда бўладилар. Бошқа бир тоифадагилар эса санъат асарлари мазмунига сингдирилган фалсафий-эстетик ғояни англаб

^{1[22]} Озод ватан одами ёхуд замонамиз жаҳрамони сиймосини яратиш масаласи, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2001. 16 февраль. 2-бет.

^{2[23]} Ўша жойда. 3-бет

етаолмайдилар. Шунинг учун саргузашт, оддий сюжетли асарларни юзаки, шаклан идрок ета олдилар, холос.

Бундай тоифадаги кишилар санъат асарларини эстетик қриятлар сифатида баҳолай олмайдилар. Ва худди шундай кишилар сиёсий мухолифларимиз томонидан ҳозирги кунда амалга оширилаётган мафкуравий таъсирга тез берилувчан бўдилар. Чунки улар бу ишни, энг аввало, кишиларимизнинг, ххсусан, ёшларимизнинг онгига маънавиятимизга ёт ғояларни оммавий санъат воситалари (зўравонлик, фахш, ёвузликни тарғиб қилувчи видео, кинофилмлар) орқали сингдиришга уринмоқдалар.

“Дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан ҳоли бўлиб туюладиган шундай мафкуравий таъсир воситалари ҳам борки, - деб таъкидлайди Ислом Каримов бу ҳақида, - уларга кўпинча етарлича эътибор беравермаймиз. Масалан, кейинги йилларда кўплаб намоёиш этилаётган жангарилик филмларини олайлик. Бу филмларни кўпчилик, айниқса, ёшлар мароқ билан кўради, чунки одамзот табиатан мана шундай тўполокларни томоша қилишга мойил... Шунинг учун онги шаклланиб улгурмаган аксарият ёш томошабинлар бундай филмлардан кўпинча турли ёвузлик, йиртқичлик, шафқақизликларни ўрганади, холос. Натижада уларнинг дийдаси котади, калбидан тошбағирлик, зўравонлик, ахлоқсизлик каби иллатлар жой олганини ўзи ҳам сезмай қолади”.^{1[24]}

Айтилганлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, бадий идрок санъат асарларининг моддий ҳолатдан (бадий асар, расм, кинотасма ва б.) маънавий қадриятларга айланиши омили, уларнинг яшаш усулидир.

Санъат турларининг пайдо бўлиши кишиларнинг маънавий ва ҳаётӣ, амалий эҳтиёжлари натижаси билан боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, кишиларнинг маънавий-эстетик эҳтиёжларининг сифат жиҳатдан ўзгариб, ривожланиб бориши уларни қондиришга қаратилган фаолият турларини юзага келтиради. Масалан, мусиқа санъати инсоннинг ички руҳӣ оламини бошқа санъат турлари тўла ифодалай олмаганлиги сабабли пайдо бўлган.

Санъатнинг турларга ажралишининг сабабларидан яна бири шундаки, акс этаётган воқеликнинг хилма-хиллиги, ранг-баранглиги ва унинг турли хил усул ва воситаларда тасвирланиши, яъни бадий образларда ифодаланишлиги билан белгиланади. Ва худди шунга кура санъат турлари турлича бадий идрок етилади.

Шунга кўра санъат бадий образнинг қандай восита, усуллари орқали яратилиши ва уларни бадий идрок этиш хусусиятига кўра 4 турга ажратилади:

1. Ўқиладиган, яъни фикран идрок этиладиган санъат тури - бадий адабиёт.

2. Ҳажм (фазо) жиҳатидан идрок етиладиган (томоша қилинадиган) - меъморчилик., ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат ва ҳ.

^{1[24]} Каримов И.А. Донишманд халъимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. “Фидокор” газетаси, 2000 йил. 8 июнь.

3. Вақт ўчови бўйича идрок етиладиган (тингланадиган) санъат тури— мусиқа

4. Фазо ва вақт бирлигида идрок етиладиган томоша қилинадиган ва тингланадиган санъат турига - театр, кино, рақс, сирк, “ойнаи жаҳон” киради.

Бадиий адабиёт санъат турлари тизимида марказий ўинни эгаллайди. Чунки санъатнинг аксарият бошқа турлари у ёки бу тарзда у билан бевосита боғлиқдир. Адабиётнинг бундай хусусияти ундаги образлиликнинг асосий унсури бадиий сўз эканлиги билан изоҳланади. Шунга кўра бошқа санъат турларида шунингдек, фанда ҳам ифодаланиш қийин бўлган фикр, тафаккур силсиласи унинг образларида мужассамлашади. Шу боис мазкур санъат турини кўпинча образли тафаккур, фикрлаш ҳам деб атайдилар. Маълумки, фан илмий тушунчалар тизими бўлиб, улар рамзийлик, мажозийлик, конкрет ҳиссийликдан ҳоли бўлган мантиқий усуллар - анализ, синтез, умумлаштириш, мавҳумлаштиришлар орқали ҳосил қилинади, шакллантирилади. Бадиий адабиётдаги сўз-тушунчаларнинг мазмуни еса фанда қўлланилмайдиган, қайд етилган воситалар (рамзийлик, мажозийлик, конкрет - ҳиссийлик) орқали англашилади, идрок етилади. Масалан, эстетика фанининг “гўзаллик” мезоний тушунчаси мазмуни мантиқ илмининг таърифлаш усули орқали очиб берилдики, буни ҳар қандай киши ҳам тўлалигича англаб олаолмайди. Шу маънода фаннинг имконияти, оммавийлик нуқтаи назаридан чеклангандир. Бадиий адабиёт еса бу жиҳатдан фанга нисбатан устивор мавқэга эгадир. Чунки ундаги тушунча — сўзларда ифодаланадиган фикр мазмуни конкрет-ҳиссий, образли тарзда тасвирланади, суратланади. Ва бунинг натижаси ўлароқ у ҳақида ҳар бир киши аниқ тасаввурга эга бўлади. Енг муҳими - ундан эстетик завқ олади. Бу ўринда Гафур Ғуломнинг “Гўзаллик нимада?” сарлавҳали шеърини олиб қарайлик.

Гўзаллик бир гулдир,
Муддати — фаслдир.
Яшамоқ — аслдир,
Сиз, биз бор — у яшар.
Гўзаллик — ишлайиш,
Манглайин терлатиш.
Гўзалдир унган иш
Мақтанса ярашар.^{1[25]}

Ушбу шеърни ўқиган ҳар бир киши гўзалликни конкрет-образли тарзда идрок этади.

Бадиий адабиёт ўзининг шу хусусиятига кўра кишилиқ тарихининг барча даврларида фалсафий-эстетик ғояларнинг тажассуми булиб, уларни бир авлоддан иккинчисига етказиб келган. Масўлан, бугун биз тасаввуф адабиётисиз мазкур фалсафий таълимотнинг моҳиятини тўла англаб етаолмаймиз.

^{1[25]} Гафур Ғулом. Асарлар. 5 томлик, 1-том. Тошкент, 1964 йил, 25-бет

Бадиий адабиётнинг ўзини унда воқеа, ҳодисаларни, хусусан, инсон руҳий дунёсини қай даража, кўламда ва усулда тасвирланишига кўра учта - эпик, лирик, драматик турларга ажралади.

Меъморчилик — кишиларнинг моддий эҳтиёжларининг маънавий эҳтиёжларга ўсиб бориши натижасида юзага келган санъат туридир. Кишилар маълум бир тарихий тараққиёт босқичига келиб ўзлари яшайдиган уй-жойларини фақат яшаш учун зарур жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда эмас, балки ўзларининг бадиий-эстетик дидларига мос шаклда, кўринишда кўра бошлайдилар.

Шу тарзда аста-секинлик билан турли хил услубда (рококо, ампир, барокко ва бошқалар) шаҳар бинолари яратилади.

Меъморчилик бинолари услубларида муайян даврда яшаган авлодларнинг эстетик эҳтиёжлари билан бирга уларнинг сиёсий, мафкуравий карашлари ҳам ифодаланади. Соҳибкирон бобомиз Амир Темур шунга кўра ҳам ўзи қурдирган кошоналар пештоқига “Бизнинг куч-қудратимизни билмоқчи бўлсангиз, кўрган биноларимизга қаранг”, деб ёздирган эди.

Тасвирий санъатда образлар асосан тимсол - рамзлар билан яратилади. Мазкур санъат мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм (графика) каби турларга бўлинади. Мазкур турлар бир-биридан воқелик, ҳаётни ўзига хос восита, усулларда акс еттиришлиги билан фарқланади.

Лекин уларда қўлланилаётган воситалар рамзий “тили”да, аниқоғи нурсоя, ранглар жилосига таянилган ҳолатда қўлланилади. Масалан, мусаввир нур соясини айнан чизмайди, балки унинг воситасида асарнинг эстетик ғоясини ифодалайди.

Бу турдаги санъат асарларини идрок етишда ана шу рамзийликни пайқаш муҳимдир. Акс ҳолда машҳур мусаввирлар Ўрол Тансиқбоев, Рўзи Чориевнинг асарларини табиатнинг шунчалик тасвири сифатида идрок етилган бўлур эди.

Безакли — амалий санъат турининг хусусияти шунчаки, унда фойдалилик ва нафосатлилик уйғунлашган бўлади. Шунга кўра мазкур санъат кишиларнинг маиший турмуши, кундалик амалий фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Нақш, безак ушбу санъат турида қўлланиладиган асосий восита ҳисобланадики, бу орқали меъморчилик бинолари—“қотирилган оҳанглар”га, ашёвий буюмлар (кийим, гилам, идиш ва б.) ноёб нарсаларга айланади.

Мусиқада образлилик оҳанг, товушлар уйғунлиги воситасида яратилади. Шунинг учун у энг нозик қалб тебранишларини, ички руҳий дунёсини акс эттира оладики, бундай имкониятга бошқа ҳеч бир санъат тури қодир эмас. Шу боис мусиқадан табобатда энг оғир руҳий ҳасталикни даволашнинг самарали воситаси сифатида фойдаланилади. Мусиқанинг эстетик таъсир кучи шундаки, у кучли завқ, нашъа, завқлантириш ҳислатига эга бўлиб, кишини руҳий- маънавий поклантиради, уни фозилликка йўналтиради. Форобий мусиқанинг бундай табиатини яхши англайди ва кўп жилдли “Мусиқа ҳақида катта китоб” рисоласини яратган эди. Бундан унинг кўзлаган мақсади мусиқа илмидан кишиларни хабардор қилиш, уларга

мусиқадан завқланиш, лаззатланиш йўл-йўриқларини ўргатиш эди. Чунки буюк файласуф фикрича, бундай ҳислатга эга бўлиш ҳақиқий бахт-саодат, фозиллик ва фаровонликка еришув йўлидир.^{1[26]}

Театр коришма санъат тури бўлиб, унда бадиий адабиёт, тасвирий санъат, муסיқа воситаларидан бирдек фойдаланилади. Театрда драматик асарда тасвирланган ҳатти-ҳаракат воситасида “жонлантирилади” ва сахнада намоиш этилади. Мазкур вазифани актёрлар амалга оширади. Шу боис уларни “ҳаракатдаги шахслар” деб атайдилар. Бундай ҳаракат уларнинг “ўзлигини унутиб” қаҳрамон киёфасига, унинг ички рухий дунёсига кира олиш ва кишиларни бунга ишонтира олиш талантига эга бўлишлиги билан изоҳланади. Маҳоратли актёрлар, томошабинни воқеалар ичига олиб киради, унинг иштирокчисига айлантиради.

Айтишларича, Лондон шахрининг театр биноларининг бирида Шекспирнинг машҳур “Отелло” драмаси биринчи марта сахнада қўйилаётганда шундай воқеа юз берган экан. Ғийбат, иғволар қутқусига учиб пок, беғубор хотини Дездемонани бевафоликда шубҳа қилиб бқғиб ўлдираётган пайтда актёр- Отеллога қараб томошабинларнинг бири томонидан ўқ узилади. Воқеанинг сахнада кечаётганлигини, ўзининг томошабин эканлигини унутиб қўйган зобит ўзини ҳам тўппончаси билан отиб ўлдиради. Уларни ёнма-ён қўйиб кўмишадилар ва қабр устига “Энг моҳир актёр ва ҳақиқий томошабин” деб ёзилган мраммар тош қўйилади.

Кино ва “ойнаи жаҳон” энг оммавий санъат турлари ҳисобланади. Чунки улар кундалик турмуш, ҳаётнинг барча соҳаларини техник воситалар (кинокамера, овоз, рангларнинг экрандаги ҳажми тасвири ва бошқалар) орқали акс эттирадидилар. Мазкур санъат турлари тасвирий санъат, театр, айниқса бадиий адабиёт билан ўзаро яқин алоқада ривожланади, ўз вазифаларини ўтайдилар. Зотан, барча кинофилмлар адабий жанр-киносценарий асосида суратга олинади. Шундай қилиб, барча санъат турлари ўзига хос услуб, восита ва тилига эга бўлиб, булар бадиий идрок этиш жараёнида ҳисобга олинмоғи зарур.

3. Санъат эстетик тарбия воситаси сифатида. Мазкур масала таҳлили эстетик тарбиянинг мақсад ва вазифаларини аниқлаб олишни талаб этади. (Биз бу хусусда қисқача тўхталиб ўтамиз, чунки бу масала учун мустақил ўқиш соати ажратилган). Эстетик тарбия умумий тарбия йўналишлари (сиёсий, мафкуравий, ахлокий, ҳуқуқий ва бошқалар) тизимининг муҳим таркибий қисми - йўналиши ҳисобланади. Умумий тарбиянинг асосий тамойили–шахсни ижтимоий, маданий ҳаётда фаол иштирок этиш ва ўз “Мен”ини қарор топтириш мақсадида унга муайян восита, усуллар билан таъсир кўрсатиш эстетик тарбия учун ҳам хосдир. Индивид шахс сифатида ижтимоий муҳит, обектив шарт-шароит ва айни пайтда тарбия таъсирида шаклланади. Бунда кўпинча кейинги омил тарбия устуворлик мавқеини эгаллайди. Шунга кўра маърифатпарвар Абдулла Авланийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт- ё мамот, ё нажот-ё ҳалокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир”

^{1[26]} Ўларанг: Абу Наср Фаробий. “Фозил одамлар шақри” 1993 йил 190-бет

дэган эди. Тарбиянинг бундай мавқеи энг аввало эстетик тарбия йўналишида намоён бўлади. Чунки мазкур тарбия бевосита шахснинг маънавий-маърифий маданиятини, ижтимоий-мафкуравий фаоллигини ошириш мақсадига қаратилган жараёндир. Лекин айти пайтда эстетик тарбия ўзига хос мақсад, вазифаларга эгадир. Эстетик тарбия асосан кишининг борлиққа бўлган эстетик муносабатини, яъни унинг маънавий лаззатланиш, завқланиш ҳис-туйғуси билан йўғрилган, бирон-бир чакана фойдалиликни кўзлашдан холи бўлган муносабатини шакллантиришга қаратилган фаолият жараёндир. Бунда унинг бажарадиган иккита вазифасини ажратиб кўсатиш мумкин: шахснинг маънавий-эстетик кадриятларни идрок ва баҳолай билиш қобилиятини шакллантириш ҳамда унинг иждоқорлик фаолиятини ривожлантириш.

Эстетик тарбиянинг ўзига хос мақсади - бу шахснинг шу ҳилдаги маданиятини, яъни унинг воқеликка эстетик муносабатда бўлиши ва уни гўзаллик, улуғворлик ва бошқа мезоний тушунча тамойиллари бўйича баҳолай олиш маданиятини шакллантиришдир. Мазкур мақсадга еса шахснинг эстетик онги унсурлари - эстетик эҳтиёж, дид, идеал, қарашларини мақсадли, доимий йўналтирилган тарзда шакллантириш орқали еришилади. Муайян эстетик маданият даражасига эга бўлган киши нарса, ҳодисаларнинг эстетик қимматини баҳолай олиш қобилиятга эга бўлиш билан бирга шундай қийматга эга бўлган кадриятларни яратиш жараёнида фаол иштирок етадилар. Ва бундай киши ўзида эркин иждоқорлик қобилиятини, ижтимоий фаоллигини намоён эта олади. Таниқли эстетик олим Т. Маҳмудов таъкидлаганидек, шу боис эстетик маданият бизни бойитади, жамият равнақи учун ҳхзмат қиладиган иждоқий қобилиятларимизни намоён қилишга чексиз имкониятлар очиб беради.^{1[27]}

Эстетик тарбия бир қатор воситалар - кишининг маиший муҳити, табиат, меҳнат, спорт ва б. орқли амалга оширилади. Лекин булар ичида санъат алоҳида мавқэга эга. Чунки у, биринчидан, ўз табиатига кўра эстетик онг шакли ва эстетик фаолият туридир. Иккинчидан, у жамият маънавий ҳаётининг барча соҳаларини ўзида мужассамлаштирувчи дунёни ўзлаштириш усули ҳисобланади. Учунчидан, санъат бадиий кадриятларни юзага келтирувчи фаолият сифатида эстетик маданиятнинг мағзини ташкил етади. Шунинг учун бадиий тарбия, яъни санъат асарларидан эстетик завқланиш, лаззатланиш еҳтиёжини, уларни идрок этиш - тушуниш ва баҳолай олиш қобилиятини шакллантириш ҳамда бадиий иждоқга йўналтириш эстетик тарбиянинг фақат воситаси эмас, балки айти пайтда таркибий қисми ҳамдир.

Шуни таъкидлаш керакки, мазкур тарбия турини эстетик тарбиядан фарқлай билмоқ зарур. Эстетик тарбия ҳозирги пайтда ҳам баъзи адабиётларда санъат асарларини идрок етиш, баҳолаш ва улардан завқланиш, лаззатланиш малакасини ҳосил қилишга қаратилган тарбия сифатида талқин қилинади. Шахс бадиий идрокнинг шакланганлиги ҳали унинг эстетик

^{1[27]} Ъаранг: Тилаб Маҳмудов. Эстетика и духовные ценности . 1993, стр - 279.

маданияти даражасини белгиловчи мезон бўла олмайди. Чунки мазкур маданият юқорида таъкидлаганимиздек, шахснинг кэнг қамровли ижодий фаолияти, ижтимоий фаоллигида намоён бўлади. Лекин эстетик тарбияни бадиий тарбиясиз амалга ошириб бўлмайди. Бунда биринчиси иккинчиси учун фақат восита вазифасини ўтаб қолмасдан айна пайтда мақсади ҳамдир. Чунки бадиий тарбиянинг сўнгги мақсади санъат воситасида шахс эстетик онгини шакллантириш орқали уни ижодкорлик қобилиятини намоён қилдиришдир. Шунинг учун бадиий тарбия эстетик тарбия тамойиллари асосида олиб борилмоғи зарурки, шу пайтдагина у эстетик маданият, маънавиятни шакллантириш, мустаҳкамлашнинг воситаси бўлиб хизмат қилади.

Бадиий тарбия ҳар томонлама ёндашишни талаб етадиган мураккаб жараён бўлиб, улар муайян зарурий шарт-шароитлар, омил ва тамойиллар орқали амалга оширилади. Булар асосан қуйидагилар:

1. Санъатни кэнг халқ, оmmasига яқинлаштириш, уларда санъатга бўлган еҳтиёжни шакллантириш учун энг аввало зарурий шарт-шароитлар, моддий базани яратиш талаб етилади. Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб, ушбу вазифа маънавиятни мустаҳкамлашнинг асосий шарти сифатида кун тартибига қўйилди. “Маънавиятни мустаҳкамлаш учун, - деб кўсатади И.А. Каримов,- меҳнат ва маблағи аяш ўз келажигига болта уриш демакдир. Ватан ва жаҳон маданиятининг, адабиёт ва санъатнинг ютуқлари ҳар бир оилага етиб бориши учун оиланинг моддий таъминланганлигидан қатъий назар қулай шароитлар яратиш талаб етилади”^{1[28]}.

2. Узлуксиз бадиий тарбия тизимини ташкил ‘тиш. Умумий ўрта таълим мактаби, ўрта махсус лисей, касб-ҳунар коллежи, олий ўқув юрти таълим тизимини ўз ичига оладиган бадиий-эстетик тарбия тизимини ташкил етиш. Бундай тарбия тизими таълимнинг инсонпарварлашуви, ижтимоийлашуви принципларига таянилмоғи ва у таълим олувчиларда бой эстетик дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантиришга қаратилган бўлмоғи зарур.^{2[29]}

3. Бадиий тарбияни ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, экологик тарбия йўналишлари билан узвий равишда ўзаро бирликда олиб бориш талаб етилади. Мазкур тарбия бошқа тарбия йўналишлари билан ўзаро ички алоқадорликда амал қилган пайтдагина у санъатнинг жамият маънавий ҳаётига таъсир кўрсатишини таъминлашда омил бўлиб хизмат қилади.

4. Кишиларда санъат асарларини эстетик мезоний тушунчалар, тамойиллари асосида маънавий қадриятлар сифатида ўзлаштириш, идрок етиш малакасини шакллантириш. Фақат шу пайтдагина бадиий тарбия

^{1[28]} Ъаримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истильлол ва таральиёт йўли. Т., 1992,73-бет.

^{2[29]} Узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш принциплари калъида Ъаранг: Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. “Маърифат” газетаси,1998, 1-апрель, 5-бет.

маънавий - эстетик маданиятни шакллантиришнинг воситаси бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра мазкур тарбия бугунги кунда демократик, фуқаролик жамияти барпо этиш ва комил инсонни барпо этишда муҳим аҳамият касб этади.

Мустақил Ўзбекистонда қарор топаётган демократик, фуқаролик жамияти умуминсоний тамойилларга асосланади, бундай жамият тизимининг негизини янги типдаги ижодкор, ижтимоий фаол, маънавий-эстетик баркамол кишилар ташкил этади. Маънавий-эстетик баркамоллик орқалигина комилликка еришиш мумкин.